

FELAKET DÖNEMLERİNDE DENEYİM MİMARİSİ, ANLAM-KRİZİ VE İSTIRAPLARI DİNİ REFERANSLARLA ANLAMLANDIRMA

EXPERIENCE ARCHITECTURE IN DISASTER TIMES, MEANING-CRISIS, AND EXPLANATION OF SUFFERING WITH RELIGIOUS REFERENCES

BAYRAM SEVİNÇ

Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Trabzon, Türkiye
Assoc. Prof., Bayram Sevinç, Karadeniz Technical University, Faculty of Letters, Department of Sociology

bsevinc@ktu.edu.tr
orcid.org/0000-0001-5923-8505

MAKALE BİLGİSİ	ARTICLE INFORMATION
Makale Türü	Article Types
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Received
27 Temmuz 2020	27 July 2020
Kabul Tarihi	Accepted
7 Aralık 2020	7 December 2020
Yayın Tarihi	Published
30 Aralık 2020	30 December 2020
Yayın Sezonu	Pub Date Season
Aralık	December
Doi	

<https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.774316>

ATIF/CITE AS:

Sevinç, Bayram, "Felaket Dönemlerinde Deneyim Mimarisi, Anlam-Krizi ve İstirapları Dinî Referanslarla Anlamlandırma" [Experience Architecture in Disaster Times, Meaning-Crisis, and Explanation of Suffering with Religious References], *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 19/2 (Aralık 2020), s. 953-984.

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
Copyright © Published by Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Journal of Divinity Faculty of Hitit University, Çorum, Turkey. All rights reserved.

Experience Architecture in Disaster Times, Meaning-Crisis, and Explanation of Suffering with Religious References

Abstract

Society is a human construction; a system of meaning is established in this built world, as well as an order with reference to it. The sociality of man is also an expression of his desire and tendency towards the construction of nomos. His relationship with society is interactive in the sense that it is a stage in a long story. Mankind becomes effective in the formation of the world with the meaning codes and knowledge stocks they have internalized in the world in which they exist. Religion is the most fundamental element of their attempt to establish and maintain this world. Religion functions as a reference for meaning, especially in marginal periods, just as it did in ordinary times. The marginal situation experienced with the COVID-19 pandemic today faces the desire to be explained and interpreted in line with the human tendency of finding an explanation of events that are the source of pain and suffering. Although it is essentially a philosophical debate, in essence, it has been the subject of sociology since leading sociologists and for the first time discussed by Max Weber on social ground. In this study, the question of theodicy in the phenomenological approaches of Peter Berger and Thomas Luckmann and the place and function of marginal situations in the human search for meaning are questioned. In this context, the findings obtained through the documentation method are evaluated on the basis of the primary claim of the study. As a result, it is determined that individuals and groups do not establish a world based only on felicitous events, and marginal experiences such as death, epidemic, pain, and suffering also function as a source of meaning.

Peter L. Berger and Thomas Luckmann specifically place the issue of meaning, which is the crossroads of the sociology of religion and sociology of knowledge, at the center of their theories. Both the efforts to understand today's epidemic experience and the explanation suggestion of approaches of the theorists in understanding these efforts in sociology shape the problem of this study. Thus, in this study, the issue of meaning in times of crisis has been problematized to test the assertion that "human life does not produce meaning based on events that are only sources of happiness, and marginal experiences are also sources of meaning". According to Berger and Luckmann, the main function of religion is to make sense of the experiences of daily life. Focusing on the notion of order as well as threats to it, this attempt to make sense is collective, not individual; the product it produces is "thin and fragile" and therefore "must be rebuilt continuously. Berger focuses on the function of religion in the context of legitimizing suffering, and according to him, "religion does what a worldview does; justifying the shocking experiences." Luckmann, on the other hand, focuses on the concept of world view in inter-

nalizing the meaning world of the given society and explaining its experiences with it.

Since there is no religious institutional monopoly in modern societies, the individuals have to make their own choice of meaning in pluralism. The meaning crisis, which is especially on the agenda in major events, especially in the current epidemic experience, has a distinctive form for the religious field. The way people make sense of their marginal experiences is shaped by reference to a community of meanings. The existence of a purely individual meaning-world is being questioned. The link between the crisis of meaning and theodicy, the search for an explanation that will be the source of the power to endure the suffering of everyday life, and the demands for its enabler nature are remarkable. The interpretations that define today's society as a risk society also define a ground for understanding the issue of theodicy through the risk argument. A meaningful world means a home for Berger; meaningful, orderly, and safe. "The history of humanity is a history of suffering," says Berger, pointing to the power of nature's suffering, including the epidemic, to shape the story, as it is today. In the final analysis, as seen in Berger and Luckmann's theories, the current COVID-19 outbreak represents an experience in which people seek an explanation and want to make sense of it; this endless effort seems indispensable in the context of the human feeling at home.

Keywords: Sociology of Religion, Marginal Experiences, Meaning-Crisis, COVID-19, Sacred Canopy.

Felaket Dönemlerinde Deneyim Mimarisi, Anlam-Krizi ve İstirapları Dinî Referanslarla Anlamlandırma

Öz

Toplum, bir insanî inşadır; inşa edilen dünyada bir anlam sistemi kurulduğu gibi ona referansla bir düzen de kurulur. İnsanın toplumsallığı aynı zamanda nomos inşasına yönelik arzu ve eğiliminin de bir ifadesidir. Onun toplumla olan ilişkisi, uzun bir hikayedeki bir perde olması bağlamında etkileşimseldir. Varlık bulunduğu dünyada içselleştirdiği anlam kodları ve bilgi stoklarıyla dünyanın varlık bulmasında etkin olur. Onun bu dünya kurma ve idame etme girişiminin en temel ögesi dindir. Din, özellikle marjinal dönemlerde bir anlam referansı olarak işlev görmektedir, tıpkı olağan dönemlerde olduğu gibi. Günümüzde bir salgın COVID-19 pandemisi ile deneyimlenen marjinal durum, insanın eğiliminin bir uzantısı olarak açıklanmak ve yorumlanmak isteğine muhataptır; çünkü insan, acı ve ıstırap kaynağı olayların izahına yönelik bir arayış içindedir. İlk defa Max Weber'in sosyal zeminde tartıştığı teodise özünde felsefî bir tartışma olsa da kurucu sosyologlardan beri sos-

yolojinin de konusudur. Bu incelemede Peter Berger ve Thomas Luckmann'ın fenomenolojik yaklaşımlarında teodise meselesi ve marjinal durumların insanın anlam arayışındaki yeri ve işlevi sorgulanmıştır. Bu bağlamda dokümantasyon yöntemiyle elde edilen bulgular incelemenin temel iddiası düzleminde değerlendirilmiştir. Sonuç itibarıyla birey ve grupların yalnızca mutluluk verici olaylara dayanarak bir dünya kurmadıkları, ölüm, salgın, acı ve ıstırap gibi marjinal deneyimlerin de anlam kaynağı olarak yüksek düzeyde bir işlev gördüğü tespit edilmiştir.

Peter L. Berger ve Thomas Luckmann, din sosyolojisi ile bilgi sosyolojisinin etkileşime girdiği kavşak olan anlam meselesine kuramlarının merkezinde özellikle yer vermektedirler. Hem günümüz salgın deneyiminin anlaşılmasına yönelik çabalar hem de bu çabaların sosyolojide anlaşılmasında söz konusu kuramcılarının yaklaşımlarının izah önerisi bu çalışmanın problematiğini şekillendirmektedir. Böylece bu çalışmada kriz dönemlerinde anlam meselesi, "insan hayatı salt mutluluk kaynağı olan olaylara dayanılarak anlam üretmez, marjinal deneyimler de anlam kaynağıdır" iddiasını sınamak için sorunsallaştırılmıştır. Berger ve Luckmann'a göre dinin temel fonksiyonu, gündelik hayatın deneyimlerini anlamlandırmasıdır. Düzen nosyonunun yanı sıra ona yönelik tehditlere de odaklanan bu anlam verme çabası bireysel değil kolektiftir; ortaya koyduğu ürün, "cılız ve kırılgandır" ve bu nedenle "sürekli olarak yeniden inşa edilmelidir. Berger, ıstırapları meşrulaştırılması bağlamında dinin işlevine odaklanır ve ona göre "din, bir dünya görüşünün yaptığını yapar; sarsıcı deneyimlerin haklı gösterilmesi. Luckmann ise dünya görüşü kavramıyla insanın verili toplumun anlam dünyasını içselleştirmesi ve onunla deneyimlerini izah etmesine odaklanır.

Modern toplumlarda dinî kurumsal tekel söz konusu olmadığı için çoğulculuk içinde bireyin kendi anlamlandırma tercihini yapması gereği söz konusudur. Günümüz salgın deneyimi başta olmak üzere majör olaylarda özellikle gündeme gelen anlam krizi, dinî alan için belirgin bir form taşır. İnsanın marjinal deneyimlerini anlamlandırması, bir anlam topluluğuna referansla şekillenir. Salt bireysel bir anlam dünyasının varlığı ise sorgulanmaktadır. Anlam krizi ve teodise arasındaki bağ, gündelik yaşamın ıstıraplarına dayanma gücünün kaynağı olacak bir açıklama arayışı ve onun muktedir kılan niteliğine yönelik talepkârlık dikkat çekicidir. Günümüz toplumunu risk üzerinden tanımlayan yorumlar aynı zamanda risk argümanı üzerinden teodise meselesinin anlaşılmasında da bir zemin tanımlamıştır. Anlamlandırılmış bir dünya Berger için bir ev anlamına gelir; anlamlı, düzenli ve güvenli. "İnsanlık tarihi, bir ıstırap tarihidir" diyen Berger, günümüzde yaşandığı gibi salgın dâ-

hil doğadan kaynaklanan acıların öyküyü biçimlendirme gücüne işaret eder. Son tahlilde, Berger ve Luckmann'ın kuramlarında görüldüğü gibi, günümüz COVID-19 salgını da insanın bir açıklama aradığı ve anlamlandırmak istediği bir deneyimi temsil etmektedir; bu bitimsiz çaba, insanın kendini evinde hissetmesi bağlamında vazgeçilmez görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Marjinal Deneyimler, Anlam Krizi, COVID-19, Kutsal Kubbe.

Giriş

21. yüzyılın kaderini belirleyeceği ifade edilen salgınlardan birini (COVID-19) deneyimlemekteyiz; bireysel ve sosyal düzlemin iç içe geçtiği bu salgın, küresel niteliğinin temsil ettiği gibi makro bir ilişkiel ağda oluşmaktadır. Bir sosyal değişme kaynağı olarak işlev gören bu salgın (COVID-19) dolayısıyla toplumsal yapının dönüşüp dönüşmeyeceği tartışılmaktadır. Feodal düzenin yıkılışının temel bir faktörü olarak konumlandırılan veba gibi güçlü etkileri olan salgınların toplumların örgütlenme türünü değiştirdiğine dair tarihsel veri, bu sorgulamanın kaynağıdır. Literatürde maddi veya ideal alanın sosyal değişme üzerindeki etkisi günümüzde beden ve düşünce üzerinden işlemekte ve fikirlere ağırlık veren Weberyen yaklaşımın dikkat çektiği¹ gibi sosyal değişme bireylerin dinî perspektiflerinin salgını nasıl yorumladıkları ve ilişkili olarak deneyimledikleri ile şekillenmektedir. Max Weber'in *anlam* ve *anlama* kavramlarına yönelik ilgisi, dünya görüşü ve hayatın biçimlenmesine dair yaklaşımının dinî alanda da etkin bir çerçeve oluşturur. Onun inanç bunalımına yönelik tartışmasında sarf ettiği "aslında, yakın bir tarihte binlerce Alman işçisine uygulanan bir anket, onların Tanrı fikrini reddetmelerinin bilimsel kanıtlar değil, ilahî takdir fikrini sosyal düzenin adaletsizliği ve kusurluluğuyla uzlaştırmada zorlanmaları tarafından güdülendiği gerçeğini ortaya çıkardı" ifadesi, aynı zamanda bilgi türlerinin insanın varoluş sürecindeki konumuna yönelik bir tanımlamadır.² Dinin salt rasyonel bir işleve indirgenemeyeceğine dair ilk dönem analizlerinin gösterdiği gibi ona göre kutsalın anlam üreten veçheleri özgül bir doğaya sahiptir.³ Esasen kutsal-toplum ilişkisindeki (sosyal teoloji) farklı anlama ve anlamlandırmaların göster-

¹ John Bird, *Din Sosyolojisi Nedir*, çev. Abdulvahap Taştan - M. Derviş Dereli (Antalya: Lotus Yayınevi, 2015), 186.

² Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarı Yayınları, 2013), 1/650.

³ Talcott Parsons, "Din ve Anlam Problemi", çev. M. Ali Kirman, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/18 (2017), 255.

diği gibi kriz dönemlerinde arayışlar aynı düzlemde bile çok farklı biçimler alabilmektedir.⁴

Doğanın bir parçası olan insan, kendine temel referansı bir *dünya görüşü* olan kültür adlı ikinci bir doğa inşa eder; “Dünya görüşü dünyanın ve dünyadaki yaşamımıza ait anlamlandırmaların (Sinndeutung) bütünüdür (bilgi sorunu olarak). Doğaldır ki, yaşamımızı şekillendirdiğimiz değerler de buraya aittir (irade sorunu olarak).”⁵ Birçok alt boyutu bulunan dünya görüşü, hayatın bütün boyutlarını kapsayan genel bir tanımlamadır. Anlam kaynağı olarak dünya görüşü birçok bilgi türü gibi bilimi de referans alır. Sosyolojinin kurucu isimlerinin bilimin temel referans olacağı ve kendisinin dışındaki bütün bilgi türlerinin üstünde olduğu bir hiyerarşide bulunacağına dair öngörüsü, aynı zamanda sekülerleşmenin artarak nihai formuna ulaşacağına ve dinin bir anlam referansı olarak güç ve önemini yitireceğine dair bir anlatıydı. Auguste Comte’un üç hal yasasındaki “sonsuzca kadar bilimsel çağda” yaşanılacak evreye geçildiğine dair iddiasının aynı zamanda “dünyanın sırrı”nın keşfine ilişkin olduğunu düşünen Werner Sombart, “[b]ilim yardımıyla ‘dünyanın özünde ne gizlediğini’ asla öğrenemeyeceğimizi biliyoruz”⁶ ifadesiyle bilimsel olanın dışındaki bilgi türlerinin çağdaş zeminine işaret eder. Özellikle değerler alanıyla ilişkili tartışmada kanıtlanabilirliğin ötesinde “felsefi veya dinî bilgi alanına ait” oldukları için farklı bir değerlendirme gerektirdiklerini düşünür.⁷

20. yüzyılın cihan harpleri bittiğinde klasik dönemin kuramcıları vefat etmiş olduğu gibi onların zımnî kabulle referans kişiler olmasının yanında yeni isimler kimlerdir sorgusu da belirmiştir. Peter L. Berger ve Thomas Luckmann özellikle meta-teori olarak tanımlanan kuramsal katkılarıyla din sosyolojisi için öne çıkmış isimlerdendir. Birlikte yazdıkları ve 1966 yılında yayımlanan *Gerçekliğin Sosyal İnşası* adlı eserlerinin bilgi sosyolojisindeki önemi, 1967’de Berger’in aynı yöntemle yalnız telif ettiği *Kutsal Şemsiye* adlı eserin din sosyolojisindeki önemini inşa etmiştir.⁸ Berger, önceki yaklaşımını ampirik verilerle revizyona tabi tutmuş, sekülerleşme konusundaki yorumunu detaylandırıp

⁴ İsmail Şık - Yusuf Gökçalp, “Sosyal Teoloji Bağlamında ‘Mehdilik’ Algısına Bir Bakış: İzmirli İsmail Hakkı ve Cemaleddin Afgâni Karşılaştırması”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/3 (2014), 511, 524-6.

⁵ Werner Sombart, *Dünya Görüşü, Bilim ve Ekonomi*, çev. F. Tepebaşılı, yay. haz. T. Akgemci (Konya: Çizgi Kitabevi, 2004), 1.

⁶ Sombart, *Dünya Görüşü*, 11-2.

⁷ Sombart, *Dünya Görüşü*, 13.

⁸ Linda Woodhead, “Introduction”, *Peter Berger and the Study of Religion*, ed. Linda Woodhead vd. (London/New York: Routledge, 2001), 1.

değiştirmiş ve nihayetinde insanların bazı istisnaî bölgeler (Avrupa) dışında modern dönemde hâlâ yeni tarzda dindar olabileceklerini savunmuştur.⁹ Bu desen, günümüzde salgının analizi (COVID-19) için kuramsal bir alet çantası olarak görülebilir. O ve meslektaşının “[g]ündelik hayat birbirlerine bağlanmış sayısız sosyal eylem zincirlerinden ibarettir ve kişinin bireysel kimliği yalnızca bu eylem içerisinde biçimlenir” şeklinde konumlandıkları yapılaşmış hayat desenlerinin anlam odaklı oluşu, önem arz eder. Onlara göre “[y]alnızca öznel kavrayışlar anlam inşasının temelindedir. Anlamın basit katmanları bir kişinin öznel tecrübesinde oluşturulur. Anlamın daha yüksek katmanları ve anlamın daha karmaşık yapısı ise sosyal eylem içerisindeki öznel anlamın nesnelliğine bağlıdır.”¹⁰ Bir dünya inşa etmek ve deneyimleri anlamlandırmak toplumsallığın temel formunu biçimlendirdiği için topluma dair analizlerde -günümüz pandemisinde olduğu gibi- felaket döneminin getirdiği aşikâr kılmanın olgulara izah referansı olması önem taşır. Bu incelemenin önemi de toplumun olağanüstü dönemlerde anlaşılmasına dair kuramsal çabalardan birini değerlendirmesindedir. Bu amaçla inceleme nitel bir desenle dokümantasyon yöntemine dayanarak Peter Berger ve Thomas Luckmann’ın fenomenolojik yaklaşımlarında ele alındığı biçimiyle teodise meselesini ve marjinal durumların insanın anlam arayışındaki yer ve işlevini sorgulamıştır. Söz konusu kuramcıların temel eserleri belirlenen tema doğrultusunda içerik analizine tabi tutulmuştur.

1. Dinin Toplumsal Konumu ve Kriz Dönemleri

Berger, dini, insanı hem aşan hem de içine alan bir düzen nosyonu üzerinden tanımlar.¹¹ Buradaki temel faktör, dünyayı anlamlandırmadır; bir diğer ifadeyle Tanrı’yla ilişki araçsal, anlam üretme ise temel amaç olarak konumlandırılır.¹² Anlam üretimi bir ihtiyaçtan çok, “belirleyici bir nitelik” olarak görülür ve bu arayış tekil bir güzergahta son bulan bir süreçten ziyade sürekli bir çabayı ifade eder. Kendi perspektifinin sonucu olarak bu anlamın biyolojik kökene dayanan eksiklik hissiyatının ivmelediği bir inşa olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.¹³ Düzen nosyonunun yanı sıra ona yönelik tehditlere de odaklanan bu anlam verme çabası bireysel değil kolektiftir; ortaya koy-

⁹ Woodhead, “Introduction”, 2.

¹⁰ Peter L. Berger - Thomas Luckmann, *Modernite, Çoğulculuk ve Anlam Krizi: Modern İnsanın Yönelimi*, çev. Mustafa Derviş Dereli (Ankara: Heretik Yayınları, 2015), 24.

¹¹ Peter L. Berger, “Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi,” *Din ve Modernlik: Toplum Bilim Yazıları I*, drl. ve çev. Adil Çiftçi (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 128.

¹² Robert A. Segal, “Clifford Geertz, Peter Berger ve Din: Farklı ve Değişen Görüşleri”, *Toplum Bilim Yazıları*, drl. ve çev. Adil Çiftçi (İzmir: Anadolu Yayınları, 1999), 138.

¹³ Segal, “Clifford Geertz, Peter Berger”, 139.

duğu ürün, “cılız ve kırılıgandır” ve bu nedenle “sürekli olarak *yeniden inşa edilmelidir*.”¹⁴ Berger, ıstırapların meşrulaştırılması bağlamında dinin işlevine odaklanır. Ona göre “din, bir dünya görüşünün yaptığıı yapar; sarsıcı deneyimlerin haklı gösterilmesi.”¹⁵ 20. yüzyılın son çeyreğini dinî rekabet üzerinden okuyan Berger, önceleri verili olan dinin artık bir tercih meselesi olduğunu ve rekabet ortamının getirdiği görelilikte bunun zor bir deneyimi ifade ettiğini savunur; böylece (*Melekler Hakkında Söylenti*, 1970, eserinden sonra) “dinin öznel dayanağını artık kabul eden Berger ondan beklenen işlevi de meşru kabul eder: *Hayata anlam vermek*.”¹⁶

Aşkınlık kategorisini organizmanın varlığından yola çıkarak tanımlayan Luckmann’a göre “Dünya Görüşü, bir topluma doğan beşerî organizma için nesnel ve istikrarlı bir olgudur.” Onun analizi de tıpkı Berger’inki gibi kişinin içinde doğduğu topluluğu verili olarak sunduğu anlam dünyasının içselleştirilmesiyle oluşan bir bilinç ve vicdan ve oradan devşirilen bireyselleşme odaklıdır. Edinilen “Dünya Görüşü, şahsi kimliğin kurucu unsurudur.”¹⁷ Dolayısıyla bireysel dindarlık formu, istikrarlı bir düzen sağlayan resmî dinî sistem içerisinde sosyalleşme sürecinde edinilen tutarlı bir anlam sisteminin sonucu olarak görölmektedir. Böylece başarılı sosyalleşme süreci tarihsel bir dinî kurum tarafından gerçekleştirilen bu eylemin birey için içselleştirme anlamına geldiği ve pre-modern topluluklarda daha tutarlı ve istikrarlı iken modern dönemin rekabet (farklı sembolik evrenlerin yarışması) ve görelilik gibi fenomenlerin etkisiyle daha kırılıgandır olduğu dile getirilebilir. Toplum-sallaşma sürecinden edinilen Dünya Görüşü’nün etkisiyle şekillenen bilincin niteliklerinden bir diğer, anlam hiyerarşisi ve onunla inşa olan “öznel alaka sistemidir.”¹⁸ Böylece “şahsi bir kimliğin temelini oluşturan içselleşmiş alaka sistemi” evrensel bir fenomenin özgül toplumsal formlarda edinilmesi neticesinde dünyayı yorumlayan ve anlamlandıran bir işlev yüklenir.¹⁹ Bu tür bir yorum sistematii -bu makalenin odağa aldığı konu gibi- sosyal değişmenin etkisiyle nesiller arasında farklılıkları deneyimler. Bir diğer ifadeyle bir neslin nihaî anlam üzerinden yorumladığı bir mesele sonraki nesil için aynı

¹⁴ Segal, “Clifford Geertz, Peter Berger”, 141.

¹⁵ Segal, “Clifford Geertz, Peter Berger”, 150.

¹⁶ Segal, “Clifford Geertz, Peter Berger”, 154-5; Berger, sekülerleşme dine çok az (too little) yer verirken çoğluculuğu çok fazla (too many) yer verdiğini belirtir, rekabeti bu düzlemde tartışır. Peter L. Berger, “Orthodoxy and Pluralistic Challenge”, *Greek Orthodox Theological Review* 48/1-4 (2003), 35.

¹⁷ Thomas Luckmann, *Görünmeyen Din*, çev. Ali Coşkun vd. (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 127.

¹⁸ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 128-38.

¹⁹ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 136.

konumda olmayabilir ve sosyal değişme, “resmi model ile bireysel dindarlık arasında” bir uyumsuzluk gelişmesine neden olabilir.²⁰ Bu modele göre “‘din’ ve ‘dünyanın’ çatışan veya en azından farklı gereksinimlerinin bireyi zaman zaman ‘durup’ düşünmeye tahrik” eder. Sürecin sonucunda “‘iman sıçraması”, “açıkça seküler bir değer sisteminin formülasyonu” gibi farklı çözümlere varıldığı savunulur. Nihayetinde sosyal değişme ve uyumsuzluk arasındaki bu etkileşimde önceki neslin resmî formu sonrakinde başka bir resmî formla değiştirebilir.²¹

Bireyin dünyaya yaklaşımı ve hakkındaki düşüncesi, kendi özgün doğasının yanı sıra onu kuşatan sosyal mutabakatla da ilişkilidir; bu nedenle onun dünya görüşünün içeriği etrafındaki kişilerden edindiği boyutlarla da şekillenir. Örneğin sağduyu kavramının ifade ettiği gündelik, sıradan ve düzensiz (bilimsel bilgiye kıyasla) bilgi, başkalarının kaynak olduğu ve tasdik ettiği bir yapıya sahiptir.²² Bireyin sosyal ilişkilerinin düzenlendiği sosyal tanımlar üzerinden işleyen toplumsal yapı, aynı zamanda onun için bir makuliyet çerçevesidir. Bir diğer ifadeyle “birey bu yapı içerisinde kaldığı sürece söz konusu dünya tasavvuru ona makul görünecektir.”²³ Bu makuliyetin içeriğinin inşasında ve teyidinde dinî alanın etkisi önem arz eder. Özellikle hakikate dair konuşmaların, zımnî veya aşikâr bir makuliyet ifadesi içeren dünya görüşünün dinî teyitleri içerdiği dile getirilebilir.²⁴ Dünya görüşlerinin temel arzu ve hayatiyeti; tutarlılık ve devamlılık niteliklerini sağlamalarına bağlıdır. Bu nitelik, pre-modern dönemde modern döneme göre daha yoğun ve yüksektir; “Modern toplumlar, doğaları gereği, çok farklılaşmışlar ve bölünmüşlerdir ve yine aynı zamanda, bölünmüş alt toplumları arasında ileri düzeyde iletişime izin vermektedirler.”²⁵ Berger, modern dünyanın çoğulcu yapısını söz konusu dinî geleneklerin makuliyet yapısının gücünü zayıflatan en önemli faktör olarak görür.²⁶ Öte yandan Berger, çağın iç içeliğinin hükmünü “ben sosyolojinin bugün uluslar ve kültürler arası bir disiplin olmak zorunda ol-

²⁰ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 141.

²¹ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 145-6.

²² Peter L. Berger, *Melekler Hakkında Söylenti: Modern Toplumda Tabiatüstünün Yeniden Keşfi*, çev. Ali Coşkun - Nebile Özmen (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 66.

²³ Berger, *Melekler*, 67.

²⁴ Berger, *Melekler*, 69.

²⁵ Berger, *Melekler*, 76; Berger ve Kellner, “insanın hayatını temelde sohbet içinde yaşadığı söylenebilir” ifadesiyle toplumsallığın süreğen ilişkilerinin hayatı biçimlendirme gücüne işaret eder; çünkü “dünyanın gerçekliği ‘anamlı ötekiler’le yapılan sohbet yoluyla edinilir/korunur.” Peter L. Berger - Hansfried Kellner, “Die Ehe und die Konstruktion der Wirklichkeit: Eine Abhandlung zur Mikrosoziologie des Wissens”, *Soziale Welt* 16/3 (1965), 222.

²⁶ Berger, *Melekler*, 78.

duğu kanaatindeyim”²⁷ ifadesiyle dile getirir. Benzer şekilde, çoğulcu ortam ve durumun içinde inançlı kalınabilmesinin de teolojileştirmelerin de “birlik şuuru içerisinde” gerçekleştirilmesine bağlı olduğunu belirtir.²⁸

Dinî doktrinlere dayanılarak inşa edilen düzenlerin istikrar ve sürekliliği yeniden üretim pratiği üzerinden sergilenen döngü ile sağlanır; böylece “kozmosun kutsal düzeni kaos karşısında tekrar tekrar tasdik edilir.”²⁹ Dolayısıyla nomos yani yasa üzerinden inşa edilen ve kaos tarafından tehdit edilen düzenin yeniden inşası çabası, konuyla ilgilenen herkesin teodise meselesine yönelmesini beraberinde getirir; kapsam, tutarlılık (akılcılık), açıklama gücü gibi farklılar olsa da. Anlamlandırılmış ve anlamlandırma vaadi taşıyan bir gerçeklikle inşa edilmiş düzene matuf bu tür bir çaba, toplum-birey ilişkisi açısından özgül bir tutuma referansla şekillenir: “Bu tutum, ben’in toplumun düzenleyici gücüne teslim olmasıdır. Farklı bir deyişle, her düzen ferdiyetin bir aşkınlığını icap ettirir ve böylece *ipso facto* bir teodisiyi gösterir.”³⁰ Böylece toplum, “anamlı düzen” inşa ve vaadiyle varlık bulurken bireyi bu atmosferde kuşatarak onun deneyimlerine -özellikle keder dolu olanlara- ve hayatına anlam katma vaadi taşır. Toplumun bu aslî yönü, geçiş ayinleri düzenleyen iptidâî formda süregelmiştir; açık ve örtülü teodise şeklindeki bir ayrımla kapsam daha net olacaktır. Esasen burada bireyin kendine dair doğru görüşünü sağlamaya çalışan toplumun sunduğu bir bakış açısı söz konusudur. Böylece birey “kendini ‘doğru olarak’ görür, bir bakıma kendi toplumu tarafından tanımlandığı biçimiyle gerçekliğin insicamına uygun olarak görür. O, ‘doğru olarak’ acı çekmeye ehil kılınır ve deyim yerindeyse, sonunda, ‘doğru’ bir ölümü (veya denile geldiği gibi ‘güzel bir ölüm’ü) hak edebilir.”³¹

Esasen ölüm meselesi, Berger’in kuramı için, tarihsel sürecin tanıklık ettiği toplumların metafiziğe yönelmelerinin temellerinden biridir. Berger bu durumu; “insan hayatının her zaman, bir gündüz- tarafı ve bir de gece- tarafı olmuş, kaçınılmaz olarak da insanoğlunun dünyada olmakla pratik gereksinimleri bulunduğundan dolayı, gündüz tarafı insanoğlunun en güçlü ‘gerçeklik vurgusu’ olmuştur. Fakat gece tarafı, dualarla defedilse bile nadiren inkâr edilmiştir” ifadesiyle formüle eder ve “sekülerleşmenin en şaşırtıcı sonuçlarından biri de, bu inkâr olmuştur” yorumuyla modern insanın konumla-

²⁷ Berger, *Melekler*, 15.

²⁸ Berger, *Melekler*, 120.

²⁹ Peter L. Berger, *Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 122.

³⁰ Berger, *Kutsal Şemsiye*, 124.

³¹ Berger, *Kutsal Şemsiye*, 125.

nışındaki farkı dile getirir. Ona göre “modern toplum geceyi bilinçten mümkün olduğunca uzaklaştırmıştır” ve bunun en belirgin teması ölüme yönelik tutumdadır. Bu tutumun bir başka sonucu, “hayatımın gayesi nedir?” gibi soruların anlamlılığının inkarına yönelik felsefi üretimlerin (özellikle Anglo-Saxon bölgesinde) ortaya çıkmasıdır. Ona göre metafiziğin hem inkârı hem de değersizleştirilmesi, nihayetinde “derin bir güçsüzleştirme oluşturmaktadır” ve bu nedenle uzun süre devam ettirilmesi güçtür.³²

Din ve gündelik yaşam arasındaki etkileşimin önemli bir boyutu, bilgi kategorisi üzerinden oluşur. Bir diğer ifadeyle Berger, insanın sosyalliğinin bir uzantısı olarak düşünce ve bilgi tarzlarını da başkalarıyla birlikte oluşan bir varlık alanı olarak görür. Berger’in vurguladığı gibi, makul bilginin başkalarının onayıyla oluşması meselesi ve verili bilginin yaygınlığı, insanın güven duygusuna yönelik arzusunun da bir boyutudur.³³ Sıradan bir inanan gibi “teolog da, sosyalleşme sürecinin ürünüdür. Onun ‘bilgi’si sosyal olarak istihsal edilir, sosyal dayanışma ihtiyacı içindedir ve bu yüzden sosyal baskılar karşısında savunmasızdır.”³⁴ Öte yandan geleneksel toplum sonrasında “Kişisel kimlik, esas olarak özel bir fenomen haline gelir. Muhtemelen bu, modern toplumun en devrimci bir özelliğidir. Kurumsal parçalanma, bireyin hayatında geniş alanları yapısızlaştırılmış ve anlamın kapsamlı biyografik bağlamını da belirlenmemiş olarak bırakır.”³⁵ Modern dönem, bireyin tercihleriyle özel alanda deneyimlediği, dolayısıyla “geleneksel ve özgül olarak dinî temsillerin” varlığının yanı sıra tüketici kültürünün etkisinin hissedildiği bir dindarlık alanını da tanımlar.³⁶ Kurumsal dindarlığın yapılaşmış modellerinden uzak bir deneyimi ifade eden bu bireysel dindarlık, aynı zamanda bir otorite ve meşruiyet farklılaşmasını ifade eder. Bir muhalif form olarak da okunabilen bu oluşumun kurumsal destek ve onay görme sorunu, aynı zamanda “zahiri desteğin yokluğunda, ‘nihai’ anlamın öznel olarak inşa edilen ve eklektik sistemleri birey için, bir çeşit kararsız bir gerçekliğe sahip olacaktır.”³⁷

Sembolik evren, Luckmann ve Berger’in, Durkheim’in din olarak tanımladığı olguyu yani anlam dünyasını ifade etmek için kullandıkları kavram-

³² Berger, *Melekler*, 114-5. Berger, bu meseleyi tartışırken antropolojiden bir teoloji üretme çabalarını ve sonuç vermeme durumunu dile getirir. Vecd ve metafizik gibi öğelerin insan hayatındaki yerine dair argümantasyon söz konusudur; eski form terk edilse de yeni form arayışları veya yeniden keşifler gözlemlenmektedir.

³³ Berger, *Melekler*, 32.

³⁴ Berger, *Melekler*, 35.

³⁵ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 158.

³⁶ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 159-60.

³⁷ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 168.

dır.³⁸ Luckmann'ın ifadesiyle "sembolik evrenler, gündelik hayatın tecrübelerini gerçekliğin 'aşkın' bir düzeyiyle ilişkilendiren nesnelleşmiş anlam sistemleridir."³⁹ Dolayısıyla toplumsal ontoloji içinde nesnelleşen bir anlam sistemi olarak sembolik evren, diğer anlam sistemlerinden farklı olarak bireyin tecrübelerini aşkın bir referansla anlamlandırır. Böylece güncel varlık alanı olarak öznel tecrübeler ancak bir sosyal sistemle yorumlandıklarında yorumsal bir şemayla anlam kazanmaktadır. Durup üzerinde düşünülerek anlamlandırılabilen tecrübeler öylece geçmişin tortuları olan yorumlayıcı şemalarla olan dinamik ve karşılıklı ilişki ile şekillenir.⁴⁰ Bu ilişki, esasen insanın biyolojik organizmayı aştığı ve bir ben olarak gelişmesini mümkün kılan biyografi sahibi olabildiği tutarlılık içinde konumlanmasını mümkün kılmaktadır; zira "bir insan organizması, kendi başına anlam yaratamaz. Başka bir deyişle, bireysel bir Ben olarak gelişemez."⁴¹ Bu tür bir referans olan "anlam-sistemlerinin tarihsel var oluşu, birbirini takip eden nesillerin evrenin inşa edici eylemlerinin sonucudur." Nihayetinde kişinin içinde doğduğu bu anlam sistemlerini "Dünya Görüşü" olarak adlandırır.⁴²

Dini insan varoluşunda merkezi meselelerden biri⁴³ olarak gören bu düşünürlerin onu ele alışı da birey-toplum etkileşiminde (Durkheim'in *homo duplex* yani çift yönlü insan analizinin işaretidir bu) ve sosyal olarak inşa edilen anlam dünyasında konumlanır. Dahası, sosyal değişme ve sosyalleşme konularıyla ilintili olarak ele alınan din, bir yandan gündelik hayatın süregelen nizamıyla ilişkili olarak görülürken öte yandan bireyi ve toplumu aşan bir bütünleşme ve düzenin niteliği olarak görülür.⁴⁴ Öte yandan din sosyolojisinin temel görevlerinden birinin sosyal değişme ve modern toplum ilişkisi olduğu ifade edilir.⁴⁵ Gündelik hayat ve eylemler için bir "bağlam, referans ve amaç" sunan anlam, insanın gerek duyduğu bir öge olduğu gibi "anlamlandırma hem toplumsalı gerektirir hem de inşa eder."⁴⁶ Anlam vermek, aynı zamanda

³⁸ Ali Coşkun - Ejder Okumuş, "Thomas Luckmann'ın 'Görünmeyen Din' Kuramı", *Görünmeyen Din*, Thomas Luckmann, çev. Ali Coşkun vd. (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 13.

³⁹ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 95.

⁴⁰ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 96.

⁴¹ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 98.

⁴² Luckmann, *Görünmeyen Din*, 104-5.

⁴³ Peter L. Berger, *The Many Altars of Modernity: Toward a Paradigm for Religion in a Pluralist Age* (Boston/Berlin: Walter de Gruyter, 2014), 59.

⁴⁴ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 57-8.

⁴⁵ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 66.

⁴⁶ J.M. Barbalet, "Boredom and Social Meaning", *British Journal of Sociology* 50/4 (Aralık 1999), 631.

bir afetme eylemidir;⁴⁷ onun inşası, modern dönemin kurumsal başatlığın yitiminde çoğulcu bir rekabete dayanır.⁴⁸ Doğa ve işleyişine dair modern felsefi düşüncede, Leibniz’le anılan ve sonrasında çokça tartışılan “Tanrı’nın Masumluluğu” meselesi (onunu ifadesiyle “yaratabileceği tüm mümkün dünyaların en iyisi”), şeylerin doğasına dokunamaması gibi katı bir varsayıma dayandırılır. Bu zorunluluk tanımı, önleyebileceği kötülüklerin de izahı olarak mekanik bir anlatım ortaya koyar.⁴⁹

2. Olağanüstü Dönemlerde Anlam Krizi

20. yüzyılın iki cihan harbinde kaybettiği nüfus kadar (belki daha fazla) zarar veren influenza, günümüzde biyo-ekonomik küreselleşme kavramı çerçevesindeki tartışmalara konu olmaktadır. Veba gibi önceki yüzyılların salgınlarının göç, ticaret vb. yollarla yayılmasının ötesinde gelişen küresel riskin ulaşım ile birçok kanaldan (turizm, ticaret gibi) ortaya çıktığı ve coğrafi yalıtılmışlığın yok olduğu gözlemlenmektedir. Sınırların silikleşmesi olgusu hem hız hem de yaygınlık açısından önem taşıyan küresel salgın olasılığını inşa etmiştir. Hatta Turner’ın yorumu kabul edilirse, “küresel grip salgınları artık neredeyse anında yayılmaktadır” denilebilir. Böylece anındalık niteliğiyle ve yüksek bir hızla tanımlanan salgınların oluşturduğu kaygı ve korku düzeyi gibi onunla mücadeledeki etkinlik meselesi de öne çıkmaktadır. Hastalıklardan (disease) ziyade felaketlerle (disasters) uğraşılan bir biyo-ekonomik küreselleşme durumunda kimsenin izole olamaması, sorunla mücadelenin de küresel olmasını zorunlu kılmakta ve böylece koordinasyonun güçlüğü söz konusu olabilmektedir. Bakterilerden ziyade virüslerin etkin olduğu günümüzde geleceği ipotek altına alan bir korku iklimi söz konusudur. Hız ve yaygınlıkla birlikte, nitekim SARS virüsünün yayılması Dünya Sağlık Örgütü tarafından “jet hızı”⁵⁰ kavramıyla betimlenmişti, ilaç endüstrisinin zayıf konumu da meselenin şiddetini arttırmaktadır. Salgınlarla yönelik yorumlar veba deseninin gelecekte bizi bekleyen yeni vebalar (salgınlar) olarak metaforlaştırılmasını ortaya koyduğu gibi demografik kayıplar için yapılan tahminlerde milyonlarla ifade edilen sayıların dile getirilmesi⁵¹, 21. yüzyılın bu korku ve kültürüyle birlikte şekilleneceği intibasını oluşturmaktadır.

21. yüzyılda kaynakların tüketimiyle birlikte ortaya çıkan ve teknoloji-

⁴⁷ Barbalet, “Boredom and Social Meaning”, 632.

⁴⁸ Peter L. Berger vd., *The Homeless Mind* (Middlesex: Pelican Books, 1974).

⁴⁹ İshak Arslan, *Çağdaş Doğa Düşüncesi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 84.

⁵⁰ Bryan S. Turner, “The Futures of Globalization”, *The Blackwell Companion to Globalization*, ed. George Ritzer (Malden, Oxford: Blackwell Publishing, 2007), 683.

⁵¹ Turner, “The Futures of Globalizations”, 684.

nin ilerlemesiyle umulanın gerçekleşmemesine neden olacak bir çatışma kaynağından bahsedilmektedir. Bu minvalde özellikle çevresel kaynakların tüketimiyle oluşan krizin mevcut siyasal sistemlerin ekonomik hayatının mühim bir belirleyici faktörü olacağına dair analizlerin yanı sıra doğal afetler tanımlamasıyla örgütlenme ve tedbir açısından eksiklikler çerçevesinde bir tartışma da söz konusudur. Sözcüleri "2004 tsunamisinde can kaybı kısmen erken uyarı sisteminin bulunmamasının bir sonucuydu" şeklinde yorumlar yapılmaktadır. Küreselleşmenin ilerlemesiyle birlikte ortaya çıkacak felaketler de geniş çaplı olarak kurumsal çöküşler (ekonomi başta olmak üzere), sosyal çözülme ve sivil veya askerî çatışma şeklinde olumsuz bir tablo öngörülmektedir. Bir başka söyleyişle, teknolojinin gelişimiyle umut bağlanan bütün refah beklentilerine rağmen, kaynakların tüketimiyle birlikte başlayacak kıtlık, bir çatışma kaynağı olarak öngörülmektedir. Turner'a göre "[h]arp ve harap (war and waste), küreselleşmenin geleceklerinin önemli itici özellikleri olacaktır."⁵² Her ikisinin de ıstırapı imlediği yerde, Weber'in "uhrevi kurtuluşun belirgin içeriği temelde dünyevi yaşamın fiziksel, psikolojik ve sosyal açılarından kurtuluşu ifade edebilir"⁵³ yorumunda dile gelen bir kurtuluş ve anlam arayışı söz konusu olur. Bu arayışta bilgi kategorileri ya da farklı alanlar arasındaki etkileşim, desenin oluşmasının temel zemini olur. "Modern toplumların gündelik hayatı, gittikçe artan bir biçimde, bu tür 'ithallerle' şekillenir: Kitle iletişim araçları, uzmanlık bilgilerini popüler bir form içerisinde dağıtır ve insanlar bu bilginin uygun parçalarını alarak, onları kendi deneyim depolarıyla birleştirirler."⁵⁴

2.1. Deneyim Mimarisi ve Anlam

Günümüzün bireyselleşmiş toplumunda⁵⁵ deneyimlerin anlamlandırılması için hangi stoklara başvurulacağı meselesi, özellikle yeni medya araçlarının ve mecrasının etkili olduğu gündelik hayatta ve salgın deneyiminde (ör. COVID-19), toplum olmanın neliğine yönelik bir soru ortaya çıkmaktadır. Berger ve Luckmann'a göre "[b]ütünüyle ortak değerlerden ve paylaşılmış gerçeklik yorumlarından soyutlanmış bir toplum düşünülemez."⁵⁶ Onlara göre "[a]nlam, insan bilincinde -yani bir beden içerisinde bireyleşen ve bir şahıs olarak sosyalleşen bireyin bilincinde- inşa edilir."⁵⁷ Bir diğer ifadeyle anlam, "kendi

⁵² Turner, "The Futures of Globalizations", 689.

⁵³ Weber, *Din Sosyolojisi*, 268.

⁵⁴ Berger - Luckmann, *Modernite*, 27.

⁵⁵ Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 9-24.

⁵⁶ Berger - Luckmann, *Modernite*, 40.

⁵⁷ Berger - Luckmann, *Modernite*, 20.

kendine var olmaz, daima bir referans noktası vardır.”⁵⁸ Deneyim mimarisi, bireyin (tekil ve toplulukça) hayatına dahil olan olayları “toplumun anlam rezervlerinden elde edilen deneyim ve eylem şemaları aracılığıyla” yorumlayıp yaşadığını savunur. Bu deneyim eğer çocuk yaşlarda ise aynı zamanda bir konumlanma ve kimlik meselesi olur. Bir diğer ifadeyle içinde doğduğu “yaşam topluluğu” onun için aynı zamanda bir “anlam topluluğu”dur. Etkileşim formlarının süreçlediği yaşam toplulukları, aynı zamanda istikrarlı toplumsal ilişkiler ve sosyal düzenlilik için kaynaktır.⁵⁹ Toplumsal yaşamın yorumlanmasında dinin anlam kaynağı işlevi, Berger ve Luckmann tarafından, kurumsal öncelikler düzleminde birincil/merkezî (pre-modern dönemdeki kilise gibi) veya ikincil olma şeklindeki ayrımla tartışılmıştır. Birey ve toplum arasındaki aracı kurum analizlerine referansla yapılan bu sorgulama, anlam stoklarının öncelikli işlev yüklenişini tartışmayı amaçlar; nihayetinde modern dönemle birlikte ikincil aracı kurum haline gelen bir din yorum ortaya çıkar.⁶⁰

Birey, toplumun bir üyesi ve toplumsal bir varlık olarak gündelik hayat deneyimlerini ve genel hayat anlayışını toplumsalın ona sunduğu bilgi stoklarına dayanarak anlamlı bir halde görür. Bu anlamlandırma, aynı zamanda kurumların işleyişiyle de ilişkilidir: “Toplumsal olarak nesnelleştirilen ve işlenen anlam stokları, tarihsel anlam rezervlerinde ‘muhafaza edilir’ ve kurumlar tarafından ‘yönetilir’ler.”⁶¹ İnsanın nasıl tanımlandığı meselesi de burada belirleyicidir. Söz gelimi “modern toplum genellikle tıbbi-endüstriyel bir kompleks olarak tanımlanır, çünkü insan vücudu sırayla emtia haline gelen parçalara ayrılabilir.”⁶² Bu tür yaklaşımın yanı sıra ahlaki özne olarak insan tanımı kadimden beri dinî alanda yaygın bir tutumdur. Burada kurumlar, verili otorite konumlarıyla da ilişkili olarak özellikle geleneksel toplumlarda “görece tutarlı bir anlam hiyerarşisini hem üretme hem de yayma konusunda” etkindir.⁶³ Modern toplumların doğasından kaynaklanan çoğulculuk ve ilişkili göreliliğin getirdiği sorgulamalardan neş’et eden anlam krizi tanımlaması, aynı zamanda aracı kurumlar dolayımıyla önleyici bir işlem anlatımını da içerir. Krizlerde iyileştirici (terapötik) işlev yüklenen aracı kurumlar, bireyin hayatında etkin olma arzusu taşımaktadır.⁶⁴ Bir zamanlar dinî kurumların

⁵⁸ Berger - Luckmann, *Modernite*, 21.

⁵⁹ Berger - Luckmann, *Modernite*, 32-3.

⁶⁰ Berger - Luckmann, *Modernite*, 76-7.

⁶¹ Berger - Luckmann, *Modernite*, 31.

⁶² Turner, “The Futures of Globalizations”, 685.

⁶³ Berger - Luckmann, *Modernite*, 28.

⁶⁴ Berger - Luckmann, *Modernite*, 88; Berger, *The Many Altars of Modernity*, 64.

sahip olduğu tekelleri modern çoğulculuk tarafından yerinden edilince tercih mekanizmaları ve rekabet üzerinden işleyen yeni bir olgu söz konusu olur.⁶⁵

Bir izah yani kötülüklerin aklileştirilmesi çabası olan teodise, dünyanın sorunlarına açıklama getirmekle anlamı tehdit eden felakete yaklaşımı bütünlüklü bir sistem içinde konumlandırır; zorunlu olarak bireyi mutlu etmesi gerekmez. Özünde o bir dinî meşrulaştırımdır; yani kötülükler için bir ilahî adalet meselesi.⁶⁶ Meredith McGuire'in ifadesiyle, insan hayatındaki "en kudretli, en derinden hissedilen ve en etkili güçlerden biri olan din"⁶⁷ sosyal zeminde incelendiğinde kurumsal yapının yanı sıra bireyin dinî yaşantısı da dikkate alınmalıdır.⁶⁸ Teodise yani "anlam-tehdit edici deneyimler için tatmin edici açıklamalar" özelinde bakıldığında "her din, nihai anlamdaki sorularla ilgilenir ve doğal dünyada cevabı olmayan hayati insani endişeler için cevaplar sağlar"⁶⁹ şeklindeki yaygın analizin de işaret ettiği gibi acı, ıstırap ve ölüm fenomenlerinin izah ve anlamı için gösterilen çabalar; birey, grup veya kurum düzleminde süregelmiştir.

Kelimeler, yalnızca dünyayı tasvir aracı değildir; onlar aynı zamanda "gerçeklikleri yaratma ve biçimlendirme gücüne de sahiptir."⁷⁰ İnsan, bireysel tecrübelerini "toplumsal nesnelleşmenin temel biçimi" olan dil ile onun "mecaz ve teşbih" gibi niteliklerinin sunduğu imkanlarla desenleştirir. Toplulukça inşa edildiğinde nesnel gerçekliğin temsili olan bu inşa, aynı zamanda üyeler için anlamlandırma, yorumlama, hatırlama ve aktarma gibi mekanizmaların da temeli ve tabii biçimi olur. "Bu anlamda o, dünyayı yaşama biçimi olarak bireyin iç alemine aittir. O, aynı zamanda, birey ve hemcinslerinin varolduğu ve eylemde bulunduğu dünya olarak bireyin dışındadır."⁷¹ Dünyaya dair bilgi stoklarını ve yorum referansını toplumsal olarak edinen birey, yaşamındaki krizler dahil anlamlandırma pratiklerini bu sisteme dayandırır ve öğrendiği bu dünyayı sürekli geçerli kılma ameliyesiyle mükelleftir. Do-

⁶⁵ Berger - Luckmann, *Modernite*, 67.

⁶⁶ Ejder Okumuş, "Toplumsal Eşitsizliklerin Meşruiyet Kazanmasında Din", *C.Ü. Sosyoloji Tartışmaları Dergisi* 1 (Eylül 2003), 53-4.

⁶⁷ William E. Thompson - Joseph V. Hickey, *Society in Focus: An Introduction to Sociology* (Boston, MA: Allyn&Bacon, 2012), 422.

⁶⁸ Meredith B. McGuire, *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life* (Oxford/New York: Oxford University Press, 2008), 4.

⁶⁹ Thompson - Hickey, *Society in Focus*, 424.

⁷⁰ Peter L. Berger, *Pyramids of Sacrifice: Political Ethics and Social Change* (New York: Anchor, 1976), 7.

⁷¹ Peter L. Berger - Thomas Luckmann, "Bilgi Sosyolojisi ve Din Sosyolojisi", çev. M. Rami Ayas, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (Ankara 1988), 379.

layısıyla onunla bir evren inşa eder; “insanlık tarihi boyunca din, evrenlerin kuruluş ve devamlılığında kesin bir rol oynamıştır.”⁷² Dinin bu merkezî işlevi, bilim disiplini açısından bakıldığında din sosyolojisinin bilgi sosyolojisiyle ilişkisindeki organik desteği ifade eder; “Onun en önemli ödevi, kendisiyle toplumsal olarak kurulmuş bir evreni (yani evren hakkında bilgiyi) geçerli kılan kavramsal (*cognitive*) ve kuralcı (*normative*) mekanizmayı tahlil etmektir.”⁷³ Modern dünyanın gelişimiyle birlikte tekil (kilise-din özdeşliği gibi) kurumsallaşmaların baskınlığının azalması (ya da yok olması) göreceli ve çoğul bir dünyada rakip anlamlandırma ve dinî yorumlar söz konusu olmuş ve birey de bu minvalde aktif bir inanan olmuştur.⁷⁴ Kurumsal dinin dışında kalan dindarlığın öznel formun baskınlığıyla işlediğine dair Luckmann’ın tezi dik-kate alındığında görelilik ve geçerli sosyal formun işlerliğindeki güçlük öne çıkmaktadır.⁷⁵ Aynı şekilde dünya görüşünün (ve cemaatin) birey için mutlak ve bütüncül kuşatıcı olmak yerine esnek bir tarz ve düzenleme olarak konulanması da etkinliğin göreceli ve farklı oluşunu temsil eder.⁷⁶ Bu tür bir yapıda öznelleşme yani “dinin ferdin bilincindeki durumunun değişmesi” meselesi söz konusu rekabete dahil olur.⁷⁷

Anlam krizleri; modern dönemin çoğulcu yapısının taşıdığı tercihler, onlara dayanan sorgulama ve sorgulamanın getirdiği görelilik gerilimi üzerinden ortaya çıkmaktadır. Nihayetinde modern dönemin üzerinde inşa olduğu zemin bilim-temelli bilgi ve teknoloji olduğu için varoluşa dair pre-modern koşullarda bir dönüşüm yaşanmıştır. Esasen istikrarlı anlam dünyası yerine değişim odaklılık, bir diğer ifadeyle ‘kimliğimi, hayat tarzımı, yurttaşlığımı, inancımı vb. değiştirebilirim’ düşüncesi, sosyal dünyanın çoğulculuk üzerinden şekillenmesine neden olur. Ekonomide piyasa, siyasette demokrasi bu tercih zorunluğunun, seçmemeyi seçememe durumunun modern bireyin yaşantısında ne düzeyde etkin bir faktör olduğunu temsil etmektedir.⁷⁸ Her şeyin bir öneri ve alternatif düzeyinde değerlendirilebilme ihtimalinin olduğu böyle bir dünyada pre-modern koşulların tekil ve istikrarlı hâkim sistemleri sarsılmış ve bir anlam krizi söz konusu olmuştur. Kriz, “belirli bir yaşam

⁷² Berger - Luckmann, “Bilgi Sosyolojisi”, 380.

⁷³ Berger - Luckmann, “Bilgi Sosyolojisi”, 381.

⁷⁴ Thomas Luckmann, “Modern Toplumda Din ve İnsan”, çev. M. Emin Köktaş, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 432.

⁷⁵ Luckmann, “Modern Toplumda Din ve İnsan”, 435.

⁷⁶ Luckmann, “Modern Toplumda Din ve İnsan”, 445.

⁷⁷ Mehmet Süheyl Ünal, “Peter L. Berger’e Göre Dinî Tecrübenin Günümüz Dindarı İçin Anlamı: Sosyolojik Bir Bakış Açısı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/3 (2008), 148.

⁷⁸ Berger - Luckmann, *Modernite*, 64-5; Ayrıca bkz. Berger, *Pyramids of Sacrifice*, 22-5.

topluluğu üyelerinin, kendilerinden beklenen anlam uyumu katmanlarını sorgusuz sualsiz kabul ederek bunları bir araya getirememeleri sonucunda oluşur.”⁷⁹

Esasen, öznel veya özneler-arası anlam krizinin ortaya çıkmasında vurgulanan tekil bir gerçekliğin olmamasının aksine, yani tekil ortak değerler sistemine dayanan istikrarlı bir dünya görüşü ve onun sorgulanmaksızın kabulünün ve sürdürülmesinin bozulmasına neden olan çoklu gerçeklik ortamlarından ziyade herkesi kuşatan bir pandemi söz konusu olduğunda kriz nasıl ortaya çıkar sorusu önem taşır. Burada özellikle farklı bir tecrübenin stoklardaki anlam ile yorumlanamaması gibi bir durum söz konusu olduğunda bu deneyimin farklı toplumsal gerçeklikte yaşanma biçiminin getirdiği kriz söz konusudur. Dahası, toplumsallığın formlarındaki değişim ve ontolojik konumlardaki sarsılma, tıpkı “Avrupa’da, paylaşılan ve kapsayıcı olan yorumlama sistemleri modernleşmenin ilk evrelerinde” deneyimlendiği gibi bir sarsıntı⁸⁰ üretmiştir. Dolayısıyla yeni ve farklı bir toplumsallık söz konusu olduğunda bireylerin hayatlarının yön ve yaşanma biçimine dair rehber yitimi ve anlamlandırma çabasında aksaklık söz konusu olabilmektedir. Günümüzde yaşanan gerilim, bu olasılığın getirdiği buhranın bir sonucudur. Bir anlam mutabakatı içerisinde süreçlenen arayışlar, istikrarlı ve sorgulanmayan kurumsallığın olmayışı dolayısıyla çoğul yorumların getirdiği bir gerilim ortaya koymaktadır. “Sorgulanmaksızın kabul edilenlerin kaybı, bugün küresel bir fenomendir.”⁸¹

Anlam topluluğu tutarlılık taşımadığı zaman yani beklenti ve gerçeklik örtüşmediğinde çıkma ihtimali olan özneler-arası anlam krizi, bireyin yaşantısında bir buhrana neden olur. Günümüz salgın deneyimi (COVID-19) başta olmak üzere majör olaylarda özellikle gündeme gelen anlam krizi, dinî alan için belirgin bir form taşır. Bir diğer ifadeyle “[a]nlam kaybı ile yeni anlamların oluşturulması ya da anlam erozyonu ile onun yeniden inşa edilmesi arasındaki bu diyalektik ilişki, en açık biçimde din örneğinde gözlemlenebilir.”⁸² Bu tür sorgulama dönemlerinde yekpare, bütün ve güçlü bir yapı arz eden ve sembolik bütünlük gibi forma sahip olan hâkim yorum tarzı sarsılacağı için bir güvensizlik ortamı oluşur. Böylece anlam ve değer kaynaklarına dair görelî tutum tekil hakimiyetleri sarsacağı için krizler söz konusu olur. Berger ve Luckmann, çağdaş dönemin kriz kaynağını “modern çoğulculuk” ola-

⁷⁹ Berger - Luckmann, *Modernite*, 36-7.

⁸⁰ Berger - Luckmann, *Modernite*, 45.

⁸¹ Berger - Luckmann, *Modernite*, 70.

⁸² Berger - Luckmann, *Modernite*, 46.

rak tanımlarlar. Buna göre hem nitel hem de nicel çoğulculukla tanımlanan modernliğin içinde barındırdığı çoğul sistemler, görelilik üzerinden bir kriz hattı oluşturmaktadır. Kitle iletişim araçlarının ortaya koyduğu manzara, bu çoğulluğun nasıl bir varlığa sahip olduğuna şahitlik etmektedir; “Modern çoğulculuk değer sistemlerinin ve yorum şemalarının kusursuz şekilde göreceleşmesine yol açar... eski değer sistemleri ve yorum şemaları artık “dekanoniktir” (*decanonize*). Bireylerin ve bütün grupların yönsüzleşmesi, uzun yıllardır sosyal ve kültürel tenkitin başlıca temasını oluşturmaktadır.”⁸³ Burada vurgulanan çoğulculuk, her şeyi sorgulayan (yaşam, kimlik, toplum gibi) ve onlara dair farklı/çoklu yorumlar ortaya koyan bir etkiyi barındırdığı için bütünlüklü yapıya yönelik tek ve sorgulanamaz gerçeklik iddiasının geçerliliğinde ortaya çıkan kriz söz konusu edilmektedir.⁸⁴

2.2. Salgın ve Marjinal Deneyimleri Anlamlandırma

Salgın, çağın tüketim üzerinden tanımlanan çehresinde bir adım öne çıkan sağlığın gündelik yaşamı biçimlendirmedeki etkisini vurgulayan ve küreselleşmenin farklı bir cephesini, yani bütün küreyi tekil ilkelerle yöneten bir sıradanlık hukukunu ortaya koyduğu için deneyim mimarisine dair yeni yorumlara kaynaklık etme potansiyeli taşımaktadır; çünkü kurucu sosyologlardan beri literatürde vurgulanan düzenlilik ve sosyal düzen ile sosyalite arasındaki ilişki, yani bireyin yaşantısını mümkün kılan toplumsal kural, kurum ve koşullar ile gündelik yaşam arasındaki bağ günümüzde yeniden değerlendirilmektedir. Weber gibi tutarlı bir sosyal düzen vurgusunu anlamlı sosyal ilişkiler üzerinden tartışan sosyologların, günümüzde yaşanan salgının (COVID-19) etkilediği bütün hayat cephelerinde (sağlık, ekonomi, siyaset vb.) ortaya koyduğu gerilim ve krizlerin sonucunda tutarlı bir dünya görüşünü yitirme olasılığı günümüz için önem taşımaktadır. Bu tür kriz anlarında dinî doktrin ve yorumlar hayatın her alanında olduğu gibi sağlık kurumu üzerindeki düşüncelerde ve ilgili tutum ve davranışlarda da etkindir. Dine referansla buhrana ve alt birimlerine dair çözüm arayışları ve anlamlı bir yoruma ulaşma çabası, kriz dönemlerinde çok daha belirgindir.⁸⁵

2020 pandemi süreci aynı zamanda dünya çapında uygulama imkânı bulan bir karantina formunu da içerir. Kapsadığı öğelerin en belirginleri kitle iletişim araçları ve sanal dünyadır. Karantinada bulunan bireyler kendi

⁸³ Berger - Luckmann, *Modernite*, 56.

⁸⁴ Berger - Luckmann, *Modernite*, 60.

⁸⁵ Michael E. McCullough - Timothy B. Smith, “Din ve Sağlık: Vaka İncelemesi Olarak Depresif Semptomlar ve Moralite”, çev. Hüsamettin Arslan, *Din Sosyolojisi Elkitabı*, ed. Michele Dillon (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2014), 278-9.

deneyimlerini yorumlamak için başvurdukları anlam stoklarını yüz yüze iletişim ve organik aidiyetin kolektif hafızasının yanı sıra sanal dünyadaki paylaşımlardan da tedarik etmektedirler. Bu bağlamda “anlamın üretimi ve aktarılması için birçok özelleş(tiril)miş kuruma” sahip olan modern toplumun geç döneminde ortaya çıkan bu salgının (COVID-19) tekil sosyallik gibi kavramlarla tanımlanmaya çalışılan siber-uzamdan ithal edilen kodlarla nasıl yorumlandığı önem taşır. Yeni medya bu sürecin yorumlanmasında merkezi bir rol yüklenmiştir, çünkü “[k]itle iletişim medyasında ... kurumlar modern anlamlı yönelimde -ya da daha açık şekilde anlamın iletilmesinde- anahtar bir rol oynamaktadır. Onlar, tipik problemler için tipik yorumlar sağlayarak kolektif ve bireysel tecrübe arasında aracılık yaparlar.”⁸⁶ Sosyal süreçlerde oluşturulan gerçeklik anlatısının idamesi iki farklı formda hayat bulur: “Rutin-idâmesi ve krizin-idâmesi. Bunlardan ilki içselleştirilmiş gerçekliği gündelik hayatta, İkincisi ise kriz durumlarında idâme ettirmek için düzenlenmiştir.”⁸⁷ Anlam referansları, bünyelerindeki koruyucu çerçevelerle deneyimleri anlamlandırdığı için bu çerçevelerde oluşan boşluklar kriz kaynağı olmaktadır.⁸⁸ “Bireysel deneyimlerin anlamının deneyim şemalarında, deneyim şemalarının anlamının eylem kalıplarında ve eylem kalıplarının anlamının da hayat idamesinin genel kategorilerinde yer aldığını” savunan Berger ve Luckmann, “farklı şemaların, kalıpların ve kategorilerin anlamlarının, yüksek değerlerin düzenlenişinden hareketle farklı uzaklıklarda konumlandığını” savunur.⁸⁹

Anlam krizi ve teodise arasındaki bağ, gündelik yaşamın ıstıraplarına dayanma gücünün kaynağı olacak bir açıklama arayışı ve onun muktedir kılan niteliğine yönelik talepkârlık dikkat çekicidir. Başlangıç olarak dinî bir anlatı olan teodise, kâdir-i mutlak bir Tanrı'nın yeryüzündeki acı ve kötülöklere nasıl izin verdiğini izah etmeye yani Tanrı'yı savunmaya yönelik bir formülasyon iken günümüzde özellikle ideolojiler çağından sonra seküler teodiselerden de bahsedilmektedir. Fakat ıstırapları katlanılır kılma ve hayata anlam verme çabası bağlamında bu anlatılara başvuruda rekabet dinî formdan yanadır. Bir diğere ifadeyle seküler teodiseler “değerlendirmede ve bu suretle insanoğlunun acılarının aşırılıklarını katlanılır kılmada başarısızdırlar. Seküler teodiseler ölümü açıklamada oldukça başarısızdırlar.”⁹⁰ Berger, bu başarısızlığa örnek olarak devrim sonrasında her şeyin iyi olacağına dair vaatle

⁸⁶ Berger - Luckmann, *Modernite*, 74.

⁸⁷ Peter L. Berger - Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, çev. Vefa Saygın Öğüt (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008), 216.

⁸⁸ Berger - Luckmann, *Modernite*, 84.

⁸⁹ Berger - Luckmann, *Modernite*, 92.

⁹⁰ Berger, *Melekler*, 56.

yola çıkan Marksizm'i gösterir. Bu tür bir anlatı, ölüme yönelik bir rahatlatma sunsa da "kanser olgusuyla yüzleşen bir bireye rahatlatma sağlama konusunda muktedir olması muhtemel değildir. İnsanın karşılaştığı ölüm, teodisenin bu dünya eğilimli referansı çerçevesinde (ve gerçekte her şekli ile) açıkçası oldukça anlamsızdır."⁹¹ Böylece katı tıbbî vb. gerçekliklere katlanabilmenin sıradan birey için teodisenin tesellisiyle mümkün olması, felaket anlarında/süreçlerinde referans kaynağı olma potansiyelinin de bir tanımı olmaktadır, tıpkı günümüz salgınında (COVID-19) olduğu gibi.

Katı gerçeklik olgularına yönelik anlamlandırma ve umut kaynağı olarak dinî teodiselerin günümüze kadar gelen varlığı, toplumsal sorunlar (zulüm, katl gibi) bağlamında işlev görebildiği gibi doğal felaketler için de işlev görmektedir. Öte yandan toplumsal sorunlarda lanetleme gibi başka mekanizmalar da operasyoneldir.⁹² Esasen dinî teodiselerin, adalet ve cezanın garantisine dair tahkiyenin söylemiyle ölüm sonrasına odaklanan bir vurgusu vardır. Böylece yenilgilere (son yenilgi olarak ölüme) karşı bir cesaret kaynağı işlevi söz konusu olur. Karl Jaspers tarafından "insan hayatının marjinal durumları" olarak tanımladığı meseleler içinde bulunan doğal felaketler, insanın izahına güçlüce ihtiyaç duyduğu konulardır; çünkü gündelik yaşamın sürdürülmesi buradan devşirilecek umutla mümkündür. Bu bağlamda insanın kendi yok oluşuna dair tahayüslülüğü ve umuda bağlanma utkusu, bir reddedişle betimlenir.⁹³ Berger, bu köklü reddedişin "beraberinde öte dünya inancını" getirdiğini belirtir. "Burada ve sonuçta kişi ölüme 'hayır' ve umuda 'evet' diyerek nihayetinde bilincin temel gerçekliğine ulaştığı Kartezyen indirgemeciliği düşünmesi cazip gelmektedir."⁹⁴

Teodiselerin dinî alanın dışında da bulunduğu savunan yaklaşımlar, dünyadaki şeylerin neden mevcut haliyle var olduklarına dair izah çabası şeklindeki geniş bir tanımla yola çıkarlar. Seküler teodiselerin de varlığını savunan bu yorum, her insanın çağda bulunan temel bir ihtiyacı varsayımına dayanır. Dahası, aynı yaklaşım hem bilişsel hem duygusal hem de ahlakî (moral) boyutlarda bir anlam arayışını tanımlamaktadır. Varlıkların mevcudiyetlerinin nedenini bilmek yetmez, onlara dair duygulanımların da menfiden müspete dönüştürülmesi gerekir. Esasen bu analiz türü, insanların nasıl düşünecekleri, hissedecekleri, değerlendirecekleri ve son olarak davranacaklarına dair bir rehberlik yorumu ortaya koymaktadır. Böylece ilişkili kavram-

⁹¹ Berger, *Melekler*, 56.

⁹² Berger, *Melekler*, 106.

⁹³ Berger, *Melekler*, 98-100.

⁹⁴ Berger, *Melekler*, 102.

sallaştırmalar da ortaya çıkacaktır; yani adil veya hak edilmiş vb. yorumların temsili.⁹⁵ Böylece Max Weber ve William James'ın⁹⁶ formülasyonunun ötesinde şahsi bir Tanrı veya tanrılara referansı aşan ve "yüce güçlere" atıfla yorumlanan insan hayatındaki "yanlış giden şeyler" in anlamlandırılması çabası şeklindeki minimum tanımlama, modern dönem için ve özelde yeni çağ hareketlerini kapsar şekilde ortaya konmuştur.⁹⁷ Berger, tıpkı Weber gibi, "insan varoluşunun evrensel bir niteliği" olarak konumlandığı anlam arayışı ve teodise meselesini sadece pre-modern toplumlara özgü kılmaz. Bu varsayım, onun modern dönemde de en etkin bir arayış olmasını beraberinde getirir ki o da analizlerinin odağında teodiseye yer verir.⁹⁸

Berger'e göre modern dünya din için bir belirsizlik, tercih ve sapma (ana akım dinden) dünyasıdır. Onun *Heretical Imperative* adlı eserinde ortaya koyduğu argümantasyon, modern bireyin din ile ilişkisinin tercih zorunluluğu odaklı ve aktif yorumcu düzleminde dir.⁹⁹ Kutsal kubbe (veya makuliyet yapısı) olarak tanımladığı dinin sembolik evrenini temelde meşrulaştırma kavramı üzerinden modeller ve diğer açıklamalara nispetle gücünü "kutsallığın tartışılmaz otoritesi"nden alan dinin "belirsiz gerçeklik inşalarını nihai gerçeklikle irtibatlandırdığı için" güçlü bir meşrulaştırmaya sahip olduğunu savunur. Öte yandan "Berger'e göre hayat tarzı sekülerdir; dinsel olan sadece hayat anlayışıdır... Berger'e göre din; ölüm ve diğer acıları sadece açıklamak veya hafifletmekle kalmayıp açıkça meşrulaştırdığı için, verdiği anlamlılık da bir teodise sorunu meydana getirir."¹⁰⁰ Profan gündelik hayat ve aşkın kutsal alan arasındaki ilişkiyi vurgulayan Luckmann'a göre bu sistematikte "[g]ündelik hayatın rutinleri, anlamın, derecelere ayrılmış biyografik, toplumsal ve tarihsel katmanlarında 'anamlı hale gelirler.' Gündelik hayat, onu aşan anlam düzeylerine tabii olarak anlaşılır."¹⁰¹ Kutsallık kategorisi ve profan arasındaki ilişkinin dolaylılığı, aynı zamanda temel aracı formun dil olmasıyla işlemektedir. Esasen "dil, ritüel eylemleri ve ikonaları kutsal bir kozmosun açıklanmasında bir araya getirir. Bu kozmosun en önde gelen nesnelleşmiş

⁹⁵ Campbell, "A New Age Theodicy For A New Age", 75-6.

⁹⁶ William James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri: İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), 89-178.

⁹⁷ Campbell, "A New Age Theodicy For A New Age", 77.

⁹⁸ Colin Campbell, "A New Age Theodicy For A New Age", *Peter Berger and the Study of Religion*, ed. Linda Woodhead vd. (London/New York: Routledge, 2001), 73.

⁹⁹ Süheyl Ünal, "Peter L. Berger'e Göre", 151; Lütfü Ülver, *Peter L. Berger ve Rodney Stark'ın Din Kuramlarında Dinsel Çoğulculuk Anlayışı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 99, 104.

¹⁰⁰ Segal, "Clifford Geertz, Peter Berger", 151.

¹⁰¹ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 113.

özellikleri, bireysel biyografilere kutsal anlam veren ritüel eylemler kadar kutsal bir takvim, kutsal bir topografya ve sosyal grupların kutsal geleneğinin ritüel olarak yeniden icralarıdır.”¹⁰²

Türkiye’de doğal afetleri anlamlandırmada deprem felaketi başat bir araştırma alanı olmuştur. Konuya dair araştırmalarda teodise meselesi çerçevesinde bir anlamlandırmanın söz konusu olduğu tespit edilmiştir.¹⁰³ Bu veri aynı zamanda Berger’in “meşrulaştırımın tarihi bakımdan en aygın, en derinlikli ve en etkin aracı”¹⁰⁴ olarak tanımlandığı dinin evreni anlamlandırma işlevine dayanan konumunu temsil etmektedir. Konu özelinde değerlendirildiğinde, depremlerin, felaketlere (gündelik hayatta deneyimlenen sorunlara) bir açıklama getirebilme ve buradan (kutsala referansla) bir anlam yükleme imkanını temsil açısından yorumlandığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁵ Günümüz toplumunu risk üzerinden tanımlayan yorumlar¹⁰⁶ aynı zamanda risk argümanı üzerinden teodise meselesinin anlaşılmasında da bir zemin tanımlamıştır. Modern öncesi dönemin dine referansla cevapladığı sorunlar, günümüzün karmaşık ve müphemlikler içeren toplumunda farklı izahlara referans olmaktadır. Temel sorulardan biri, bilimsel ve politik yanıtların deneyimledikleri eleştiriden dolayı dinî argümantasyon yeniden merkeze taşınacak mıdır yönündedir.¹⁰⁷ İnsan hayatının acı, ıstırap ve keder gibi olumsuzluklarla kuşatılmışlığında huzura yönelik arayış, kadim bir eğilimdir. Sözelimi Hindu ‘moksha’ kavramı bu arayışın bir ifadesidir, benzer şekilde yeniden doğuş döngüsüyle bu ıstıraptan kaçış Buda öğretisinde de bulunmaktadır. Berger, “Kristoloji ilmi[nin] bütünüyle” teodise sorusunun üzerine inşa edildiğini düşünür.¹⁰⁸

Salgını anlamlandırmak esasen bu teorisyenlerin yaklaşımında bireye ait öznel özerklik ile birincil kurumlara ait nesnel özerlik arasındaki farklılaşma düzleminde bulunmakta ve “kutsal kozmostan ‘göç etmiş’” birincil sosyal kurumların¹⁰⁹ izahlarının anlamlandırılmasını ifade etmektedir. Öte yandan her

¹⁰² Luckmann, *Görünmeyen Din*, 115.

¹⁰³ Ejder Okumuş, “Tabii Afetler, Din ve Toplum: Marmara Depremi Örneği”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/3 (2002), 372, 358.

¹⁰⁴ Okumuş, “Tabii Afetler, Din ve Toplum”, 347.

¹⁰⁵ Talip Küçükcan - Ali Köse, *Doğal Afetler ve Din* (İstanbul: İSAM T.D.V. Yayınları, 2000).

¹⁰⁶ Ulrich Beck, *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*, çev. Kasım Özdoğan - Bülent Doğan (İstanbul: İthaki Yayınları, 2011); Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity* (Cambridge: Polity Press, 1996).

¹⁰⁷ Ole Riis, “Modern Toplumda Din Araştırmaları Alanındaki Son Gelişmeler”, çev. B. Solmaz - İ. Çapcıoğlu, *Dinî Araştırmalar* 8/23 (Haziran 2005), 315.

¹⁰⁸ Berger, *Melekler*, 134; Jay Mechling, “Myth And Mediation: Peter Berger’s and John Neuhaus’ Theodicy for Modern America”, *Soundings: An Interdisciplinary Journal* 62/4 (1979), 357.

¹⁰⁹ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 179.

ne kadar dinin özel alana yönelen modern toplumsal konumu yeni dinî formlar ortaya koymuş olsa da Luckmann'a göre "modern hayatın sosyal koşulları temelden yeni bir insanî yaratık oluşturmadı. Toplumsal olarak inşa edilen gerçekliğin modellerindeki ana konular şüphesiz değişti ... ancak bireyi toplumsal ve tarihsel aşkınlık gerçeğine götüren modelleşmenin kendisi dinî bir işlemdir."¹¹⁰ Burada temel bir fark, yaşamın özelleşmesinin ilişkili sonucu olan dinin özelleşmesidir.¹¹¹ Berger, Camu'ye referansla salgın döneminde insanoğluna yönelik hakir görme ve hayran olma arasındaki sarkacı vurgular. Salgın ilkinde yönelik bir eğilim ortaya koysa da Camu gibi ikincisine yönelenlerin de bulunduğunu dile getirir.¹¹² Esasen onun teodise tartışmasının yönlendirici temalarının başında ölüm gelmektedir. Ölümün huzur kaçırıcı doğasına karşı nihai anlam arayışı ve teselli arzusunun baskınlığını vurgulayan Berger, "öyle görünmektedir ki... şimdiye kadar bunu dinî teodiseler sağlamıştır" ifadesiyle meselenin kutsalla ilişkisini dile getirir.¹¹³ "Kuşkusuz çoğunlukla teodiseler, bu dünya hayatına özgü acıların haklı çıkarılacağı ve geride bırakılacağı, bireysel bir ahiret umudu üzerine temellenmiştir"¹¹⁴ ifadesi, aynı zamanda hayatın ötesine yönelik argümantasyonu vurgulamaktadır. Bu nedenle teodise meselesi her zaman kurtuluş meselesi ile ilgili olmuştur.¹¹⁵

Kurtuluşla ilişkili olsa da eş anlamı olmayan teodisenin nihai hedefi her zaman mutluluk değildir, asıl işi mânâdır. Bireyin gündelik hayatında karşılaştığı talihsizlikler için izah ve onlardan kurtuluş arzusuna cevaptır. Doğal ve toplumsal olayları daha büyük ve ezeli bir planın parçası olarak gösteren teodise, acı ve ıstırapın yanında eşitsizlikleri de açıklamaya yönelir. "Bir tür dünya-idamesi" olarak, salgın hastalık gibi durumlarda özgül bir inşa da taşıyabilir.¹¹⁶ Öte yandan rasyonel-irrasyonel şeklindeki Weberci ayrımın sürdürüldüğü gözlemlenmektedir. Benzer şekilde veba döneminde olduğu gibi birçok dinî akım (milenarist, mesiyaniç gibi) ortaya çıkabilmektedir.¹¹⁷ Teodise türleri arasındaki çeşitlilik, Gnostiklerin dünyaya yönelik kaos betimlemesinde olduğu gibi, dünyaya ve insana dair algının biçimlendirici güç olarak

¹¹⁰ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 183.

¹¹¹ Luckmann, *Görünmeyen Din*, 197.

¹¹² Berger, *Melekler*, 86; Acı çekme ve teodise için Camu'ya referans için bkz. a.mllf. *Kutsal Şemsiye*, 157.

¹¹³ Berger, *Melekler*, 56.

¹¹⁴ Berger, *Melekler*, 98.

¹¹⁵ Berger, *Melekler*, 133.

¹¹⁶ Berger, *Kutsal Şemsiye*, 129-34.

¹¹⁷ Berger, *Kutsal Şemsiye*, 145.

etkinliğini temsil eder.¹¹⁸ İslam açısından bakıldığında, ilahî takdir öğretisi vurgusuyla yapılan yorumlar (ve Weber’de olduğu gibi, Kalvinizm’e benzetme) yaygındır. Hıristiyanlıkta çarmıh meselesi, “acı çeken kul ile cezalandıran Tanrı arasındaki uygun ilişki” açısından doktrinin (özellikle Kristolojinin) ve teodisenin temelinde yer almıştır. Son tahlilde “her beşerî düzen, ölümle bir antlaşma yapma girişimini simgeler” yargısında bulunan Berger, teodisenin ölümü, acıyı, anomiyi ve kaosu kapsayan sosyal bir analizini önerir.¹¹⁹

Salgın döneminde, çocukların ebeveynlerinin deneyimlerinin yansımaları yaşadıklarına dair bulgular söz konusudur. Bir diğer ifadeyle çocuk, salgını onların deneyimlediğine benzer şekilde yaşar, çünkü “ebeveyn olmak, dünyanın kurucusu ve koruyucusu rollerini üstlenmektir.”¹²⁰ Berger, insanın temel tecrübelerini izaha yönelik ve ona yaklaşımda etkin olan bir kanıt olarak Huizinga’nın *homo ludens* (oyun oynayan insan) argümanını dile getirir:

“C. S. Lewis İkinci Dünya Savaşı’nın başında yaptığı vaazda anlamlı bir şekilde şunları telkin etmiştir: ‘İnsan hayatı daima bir uçurumun eşiğinde yaşamaktadır... İnsanlar... matematiği muhasara edilmiş şehirlerde ileri sürdüler, metafiziksel tartışmalara mahkûm hücrelerinde yön verdiler, şakalarını darağacında yaptılar, yeni şiiri Quebec’in duvarlarına doğru ilerlerken müzakere ettiler ve saçlarını Thermopylae’de taradılar. Bu gösteriş değil, bizim tabiatımızdır.’ Bu bizim tabiatımızdır, çünkü Huizinga’nın ileri sürdüğü gibi insan esasen, oyuncağıdır (homo ludens).”¹²¹

Küresel bir anarşi olasılığından duyduğu kaygıyı analizine yansıtan Turner, demografi krizini günümüzde Bağdat, Kabul, Fergana gibi şehirlerde yaşanan ve küresel neo-Malthusçu kriz olarak tanımlanan bir formda betimler ve kasıt olmadan bir araya gelmeye başlayan bileşenleri de şöyle sıralar: “Bulaşıcı hastalık, yabancılaşmış, uyuşturucu bağımlılığı, sivil kargaşa, çevresel bozulma, savaş lordları ve yeni savaşlar tarafından kontrol ve dinî-politik aşırılık.”¹²² Onun yaklaşımı, mevcut toplumsal düzenliliğin taşıdığı potansiyele rağmen oluşacak bir karmaşaya işaret etmektedir; kendi ifadesiyle, “[t]oplumsal süreklilik biçimlerinin varlığına rağmen küreselleşme, felaketleri daha genel, acil ve derin yapacaktır.”¹²³ Felaketleri anlamlandırmak, insanın evrene yönelik temel talebi olarak anlama ve onun arayışının süregelen çabasına ıstırap -özellikle Doğu düşüncesinde baskın bir formdur- ve olumuz de-

¹¹⁸ Berger, *Kutsal Şemsiye*, 149.

¹¹⁹ Berger, *Kutsal Şemsiye*, 155-63.

¹²⁰ Berger, *Melekler*, 190.

¹²¹ Berger, *Melekler*, 95.

¹²² Turner, “The Futures of Globalizations”, 690.

¹²³ Agy.

neyimler de birer kaynaktır. İstirap anlam üreten bir işlev yüklü olabilir düşüncesi Viktor E. Frankl gibi psikologların vurguladığı ve felsefe ve metafizik öğretilerinde de onay gören bir argümandır.¹²⁴

Dinî grupların “yaşam tarzı tercihlerini doğrudan yönlendiren öğretilere sahip” olması, onların özellikle zihinsel ve fiziksel mutluluk ve huzur ile ilişkili olarak değerlendirilmesini beraberinde getirir.¹²⁵ Bu tür bir etki, gündelik hayatın özellikle önemli anlarını anlamlandırmada dinin gördüğü işlevin incelenmesine dikkat çeker. Buna yönelen Berger’e göre modern öncesine dair ev metaforuyla ifade ettiği anlam kaynağı ve felaketlere karşı sığınak olarak dinin modernleşmeyle birlikte bu konumunun alt-üst oluşunu deneyimlemiştir. Bu deneyimin bireye maliyeti, anlam krizi ve bu krizin çözümü olabilecek aracı kurumların etkisizleşmesiyle yalnızlığıdır.¹²⁶ Öte yandan felaketlere yönelik birer izah olarak değerlendirilecek seküler teodiselerin başarısızlığını savunan Berger, söz konusu yıkımın kendisinin bir ıstirap kaynağı olduğunu belirtir.¹²⁷ Anlamlandırılmış bir dünya Berger için ev anlamına gelir; anlamlı, düzenli ve güvenli. Aynı zamanda karşıtı olan evsizlik (modern dönem için temel bir sorgulama biçimidir) ve anomi gibi güvenlik ve anlam karşıtı olan durumlara zıt bir realite sunumu, sakinlerine anlamlı bir dünya imkânı inşasıdır.¹²⁸ “İnsanlık tarihi, bir ıstirap tarihidir” diyen Berger, günümüzde yaşadığı gibi salgın (COVID-19) dahil doğadan kaynaklanan acıların öyküyü biçimlendirme gücüne işaret eder.¹²⁹ Acıyı izah, aynı zamanda onunla ilişkili olarak ortaya konacak eylemlerin de biçimlenmesini sağlayacak yorumlamayı yani dinin temel bir fonksiyonunu ifade eder.¹³⁰ Gerçekliğin sosyal olarak inşası iddiası onaylandığında¹³¹ aynı doğal olaya karşı birçok davranış deseni de kabul edilir. Anlamlandırma ya da izah arayışı, aynı zamanda klasik ola-

¹²⁴ Saffet Kartopu, “Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Temmuz 2013), 70-71.

¹²⁵ Darren E. Sherkat – Christopher G. Ellison, “Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler ve Gündemdeki Tartışmalar”, çev. İhsan Çapçioğlu, *AÜİFD* 65/1 (2004), 237.

¹²⁶ Mustafa Derviş Dereli, *Din Fenomenine Sosyolojik Yaklaşımlar: Peter L. Berger Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 133, 178-9.

¹²⁷ Berger vd., *The Homeless Mind*, 166.

¹²⁸ Berger, *Pyramids of Sacrifice*, 194.

¹²⁹ Berger, *Pyramids of Sacrifice*, 149.

¹³⁰ Peter L. Berger, *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective* (New York: Anchor Books, 1963), 115-6.

¹³¹ Berger, *Invitation to Sociology*, 118; Alfred Schutz – Thomas Luckmann, *The Structures of the Life-World*, çev. R.M. Zaner - H.T Engelhardt, Jr. (London: Heinemann, 1974), 93

rak tanımlanan “Neden ben?”¹³² sorusunu soran bireyin açıklama arayışını da ifade eder. Bilgeliğin tarihinde, özelde İbrahîmî gelenekte, acı ve ölümlle ilişkili doğru tutumun tartışılacağı düzlemde konunun teodise ile organik bağı¹³³ günümüz dünyasında da etkin bir varlık alanıdır. Günümüz salgını (COVID-19) tarihsel sürekliliği olan bu izah formunun insanoğlunun kadim bir alışkanlığı olarak sürdürdüğü ve toplumsal varlığın sadece olumlu olay, deneyim ve olgulara dayanarak anlamlı bir dünya inşa etmediğini göstermektedir.

Berger ve Luckmann’a göre anlam katmanları, öznel tecrübelerle dayalı ve sosyal eylem şeması içinde, nesnel ve daha yukarı katmanlarla var olur. Dünya inşası etkileşim sürecinde realize olduğu için profil, yapı ve yorum bağlamındaki farklılık ve çeşitlilikten dolayı çeşitli teodise yorumları doğmaktadır. Nitekim günümüz pandemisinin Türkiye’de Müslümanlar tarafından deneyimlenmesi ve anlamlandırılmasına bakıldığında, ilgili kuramcılarının modern dönemin çoğulculuğuna yaptıkları vurgunun da ifade ettiği gibi, farklı yorumların söz konusu olduğu gözlemlenmektedir. Doğal ve toplumsal boyut üzerinden analiz edildiğinde, pandemide önerilen bilimsel çerçevenin toplumsal boyutunun TMM (temizlik, maske, mesafe) mottosu üzerinden inşa edildiği ve doğal boyutun bu bilgi türünün yanı sıra alternatif yorumlara da muhatap olduğu görülmektedir. Öte yandan toplumsal boyut içinde farklı dini yorumlar söz konusudur: Dinî tutumların inşası genelde açıklama ve anlamlandırma (teodise) şeklinde iki boyuta sahiptir. Burada resmî söylemi benimseyen ve salgını ulu’l-emr’e itaat üzerinden anlamlandıran gruplar (ör. Menzil grubu) olduğu gibi resmî söyleme muhalif ve ahlakleştirilmiş bir yorumla meseleyi çerçeveleyenler de söz konusudur. Modern dönem, bilgi kategorileri arasında etkileşimli bir aşama olarak geç (veya yüksek) modern dönemde bilimsel referanslarla birlikte inşa edilen dünya görüşü, modern Müslüman tanımlaması gibi formlara dayanır. Böylece din ve düzen (yani insanı aşan ve içine alan bir düzen) anlayışı çerçevesinde Türkiye’de birçok dinî yorumun (ve grubun) farklı pandemi desenleri ürettiği anlaşılmaktadır.

Berger ve Luckmann’ın yeni dindarlık formları ortaya çıkabilir iddiası, dinî grup aidiyeti olmayan bireylerin teodise desenlerindeki farklılıklarda ve bilimsel verilere dayanan bir dinî anlamlandırma şeması arayışında tes-

¹³² Ruth Ayaß, “Moral auf Umwegen: ‘Das Wort zum Sonntag’”, *Kommunikative Konstruktion von Moral, Cilt 2: Von der Moral zu den Moralen*, ed. Jorg Bergmann - Thomas Luckmann (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1999), 124.

¹³³ Peter L. Berger, *Questions of Faith: a Skeptical Affirmation of Christianity* (Malden, MA: Blackwell, 2004), 32-40.

pit edilen verilere dayanılarak kabul edilebilir. Bu tür yorumlarla felaketin kaosu nomosa dönüştürülür. Bireysel veya grup dindarlığı, pandeminin toplumsal olduğunu ve bilimsel izahları aşan bir anlamlı düzen arayışının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Çoğulculuk açısından bakıldığında, birey ve toplumların farklı çıkar ve anlayışları, onları bir nomos içinde bir araya getirecek anlam referanslarını gerekli kılmakta ve bu bağlamda resmî İslam söyleminin bu süreçte oldukça etkin olmaya yöneldiği gözlemlenmektedir. Berger'in tanımıyla, buradaki teodise yorumları geceyi anlamlandırma, karanlığı aydınlatma çabasıdır. İnsan sorumluluğu (toplumsallık içinde) ve ilâhî takdir arasında desenlenen modern teodise yorumları söz konusudur. Bilimsel verilerin ilkinin inşa eden deneyim mimarisini salık vermesi ve ikincisiyle tamamlanan bir yorum ve anlamlandırma pratiği, birçok dindarlık formunda (günümüz pandemisi için Türkiye'de) gözlemlenmektedir. Dolayısıyla Berger ve Luckmann'ın bilgi ve sosyalleşme arasında kurduğu ilişki, pandemi sürecinde farklı teodise anlayışlarını ve çoğul dönemde meşruiyet krizlerinin söz konusu oluşunu temsil eden (camii ile ilgili yasaklara uyulmaması, kandil gecelerinde yasağa rağmen camileri baskıyla açtırma gibi pratiklerin gösterdiği gibi) bir profil ortaya koymaktadır.

Modern dönemde kurumsal dinlerin tekelinin kırılması, farklı yorumların rekabetini getirir. Türkiye'de afetlere dair farklı yorumların temsil ettiği gibi, günümüz pandemisi de dahil olmak üzere çoğulluğun getirdiği bir yelpaze ve Berger ve Luckmann'ın tekilliğin parçalanması yorumu anlamında bir kriz de söz konusudur. Bireysel ve grup düzeyinde farklı anlamlandırma desenlerinin söz konusu olduğu pandemi aynı zamanda deneyim mimarisinde bilimsel veya diğer bilgi kategorilerine dayanan bir referans çoğulluğunu da ortaya koymaktadır. Din'i sembolik evren olarak tanımlayan söz konusu kuramcılarının gerçeklik ve aşkın alan arasındaki ilişkinin yani tecrübe ve onun aşkın referansla yorumlanmasının çoğulluk düzleminde birçok model ortaya koyacağı iddiası, küresel düzlemde birçok teodise yorumunda onaylanabilmektedir. Gündelik hayat pratiklerine (kurama göre) bağlam, referans ve amaç veren anlam kavramı etrafından bir pandemi yorumu ve nihayetinde teodise deseni, geç modern dünyada baskın bir varlık göstermektedir. Yanı başında birçok seküler teodisenin de toplumsal bir pandemi yorumu ile meseleyi ele aldığı gözlemlenir. Klasik sekülerleşme kuramının revize edildiği ve dinin kamusal ve özel alandaki yer ve gücünün yeniden yorumlandığı günümüzde, yaşam topluluğu ve anlam referansı arasındaki ilişkide teodise anlayışlarının çoğul bir model ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Son tahlilde, toplum olmak, bir ortaklık paydası üzerinden ve paylaşılanlar dolayısıyla mümkün olduğu

için kozmostaki afet düzleminde yaşanan kaos, nomosa tahvil edilerek bir toplumsal bütünlük ve anlamlı hayat inşası gayreti söz konusudur; çünkü insan, bedeniyle bilimin konusu olduğu gibi ahlaki özne olarak din ve diğer bilgi kategorilerinin de konusudur.

Sonuç

Birey için anlamlı hayat, gündelik yaşamın rutinlerinin üstünde bir referans sistemiyle -dinde kutsal alana atıfla- inşa olurken aynı düzlemde sadece olumlu öğelerin işlevselliği söz konusu değildir. İnsanın sosyal dünyasını inşa ettiğini savunan Berger ve Luckmann'ın kuramında teodise odaklı yorumların aktarıldığı bu metinde temel olarak insanlık tarihinin doğal ve kültürel ıstıraplarla dolu öyküsünün anlam üreten bilgi stokları bağlamında değerlendirilmesinde salgın gibi felaketlerin etkisinin önemi vurgulanmıştır. Nihai bireysel tehlike olan ölüm gibi anlam-tehditlerinin yorumlanmasının bitimsiz çabasının günümüz açısından ayrıksı yanı, dindarlığın bireyselleşmesiyle birlikte gelişen geç modern dönemin bireye yüklediği tercih ve yorum görevidir. Birey, birçok bilgi stokunu değerlendirerek gündelik rutinlerini ve onu dağıtan felaketleri yorumlayacak ve anlamlandırarak bir referans sistemine ihtiyaç duyduğu için konunun toplumsallıkla ilgisi daimidir. Ev metaforunun temsil ettiği gibi, insan, ıstıraplarına bir açıklama getirmeye, anlamlı bir dünyada yaşamaya ve evsizlik eleminden kaçmaya meyyaldir. COVID-19 salgını karantinalar dahil birçok uygulama ile gündelik hayatın rutinlerine doğrudan ve değiştirici güçte müdahalelerde bulunduğu için habitus ve rutin etkileşiminde yeni ve zorlayıcı deneyimin betimlenmesi ve anlamlandırılması gereği söz konusu olmuştur. Bu bağlamda bireyin gündelik yaşamında ne tür bir tanımlama, açıklama ve anlamlandırma ile salgını deneyimlediği, sosyolojinin, özellikle fenomenolojik perspektifin, ilgilenmesi gereken ivedi bir temadır. Yüzyılı biçimlendireceği dile getirilen salgınların yaşam dünyasını ve deneyim mimarisini nasıl etkilediğini tespit etmek için özellikle fenomenolojik çalışmaların yürütülmesi ve elde edilecek verilerle kuramsal perspektiflerin bir araya getirilmesi, bu araştırmanın sonraki çalışmalar için temel önerisidir. Öte yandan etkileşimleri de biçimlendiren daha üst toplumsal güç bağlamında kuramsal analizler de sosyolojinin alana dair yaklaşımını derinleştirecektir. Böylece deneyime odaklanan fenomenolojik yaklaşım için tamamlayıcı bir veri ve yorum sistematizi de ortaya konmuş olacaktır. Bütün bu verilerin dindarlık formları ile ilişkilendirilmesi ise din ve dindarlığa dair sosyolojik bilginin derinleşmesi ve günceli kapsayan bir birikime ulaşması anlamında önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Arslan, İshak. *Çağdaş Doğa Düşüncesi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Ayaß, Ruth. "Moral auf Umwegen: 'Das Wort zum Sonntag'". *Kommunikative Konstruktion von Moral, Cilt 2: Von der Moral zu den Moralen*, ed. Jorg Bergmann - Thomas Luckmann. 112-137. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1999.
- Barbalet, J.M. "Boredom and Social Meaning". *British Journal of Sociology* 50/4 (Aralık 1999), 631-646.
- Bauman, Zygmunt. *Bireyselleşmiş Toplum*. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Berger, Peter L. - Kellner, Hansfried. "Die Ehe und die Konstruktion der Wirklichkeit: Eine Abhandlung zur Mikrosoziologie des Wissens". *Soziale Welt* 16/3 (1965), 220-235.
- Berger, Peter L. - Luckmann, Thomas. "Bilgi Sosyolojisi ve Din Sosyolojisi". çev. M. Rami Ayas. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (Ankara 1988), 375-385.
- Berger, Peter L. - Luckmann, Thomas. *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*. çev. Vefa Saygın Öğütle. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008.
- Berger, Peter L. - Luckmann, Thomas. *Modernite, Çoğulculuk ve Anlam Krizi: Modern İnsanın Yönelimi*. çev. Mustafa Derviş Dereli. Ankara: Heretik Yayınları, 2015.
- Berger, Peter L. "Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi". *Din ve Modernlik: Toplumbilim Yazıları I*. dnl. ve çev. Adil Çiftçi. 121-174. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Berger, Peter L. "Orthodoxy and Pluralistic Challenge". *Greek Orthodox Theological Review* 48/1-4 (2003), 33-41.
- Berger, Peter L. *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*. New York: Anchor Books, 1963.
- Berger, Peter L. *Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 4. Basım, 2011.
- Berger, Peter L. *Melekler Hakkında Söylenti: Modern Toplumda Tabiatüstünün Yeniden Keşfi*. çev. Ali Coşkun - Nebile Özmen. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Berger, Peter L. *Pyramids of Sacrifice: Political Ethics and Social Change*. New York: Anchor Books, 1976.
- Berger, Peter L. *Questions of Faith: a Skeptical Affirmation of Christianity*. Malden, MA: Blackwell, 2004.
- Berger, Peter L. *The Many Altars of Modernity: Toward a Paradigm for Religion in a Pluralist Age*. Boston/Berlin: Walter de Gruyter, 2014.
- Berger, Peter L. vd. *The Homeless Mind*. Middlesex: Pelican Books, 1974.
- Bird, John. *Din Sosyolojisi Nedir*. çev. Abdulvahap Taştan - M. Derviş Dereli. Antalya: Lotus Yayınevi, 2015.
- Campbell, Colin. "A New Age Theodicy For A New Age". *Peter Berger and the Study of Religion*. ed. Linda Woodhead, vd. 73-84. London/New York: Routledge, 2001.
- Coşkun, Ali - Okumuş, Ejder. "Thomas Luckmann'ın 'Görünmeyen Din' Kuramı". *Görünmeyen Din. Thomas Luckmann*. çev. Ali Coşkun vd.7-52. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2016.

- Dereli, Mustafa Derviş. *Din Fenomenine Sosyolojik Yaklaşımlar: Peter L. Berger Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Giddens, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1996.
- James, William. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri: İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.
- Kartopu, Saffet. "Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Temmuz 2013), 67-90.
- Küçükcan, Talip - Kose, Ali. *Doğal Afetler ve Din*. İstanbul: İSAM T.D.V. Yayınları, 2000.
- Luckmann, Thomas. "Modern Toplumda Din ve İnsan". çev. M. Emin Köktaş. *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 431-447.
- Luckmann, Thomas. *Görünmeyen Din*. çev. Ali Coşkun vd. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2016.
- McCullough, Michael E. - Smith, Timothy B. "Din ve Sağlık: Vaka İncelemesi Olarak Depresif Semptomlar ve Moralite". *Din Sosyolojisi Elkitabı*. ed. Michele Dillon. 277-296. çev. Hüsamettin Arslan, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2014.
- McGuire, Meredith B. *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life*. Oxford/New York: Oxford University Press, 2008.
- Mechling, Jay. "Myth And Mediation: Peter Berger's and John Neuhaus' Theodicy for Modern America". *Soundings: An Interdisciplinary Journal* 62/4 (1979), 338-368.
- Okumuş, Ejder. "Tabii Afetler, Din ve Toplum: Marmara Depremi Örneği". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/3 (2002), 339-373.
- Okumuş, Ejder. "Toplumsal Eşitsizliklerin Meşruiyet Kazanmasında Din". *C.Ü. Sosyoloji Tartışmaları Dergisi* 1 (Eylül 2003), 51-68.
- Parsons, Talcott. "Din ve Anlam Problemi". çev. M. Ali Kirman. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/18 (2017), 255-258.
- Riis, Ole. "Modern Toplumda Din Araştırmaları Alanındaki Son Gelişmeler". çev. B. Solmaz ve İ. Çapcıoğlu. *Dinî Araştırmalar* 8/23 (Haziran 2005), 299-314.
- Schutz, Alfred - Luckmann, Thomas. *The Structures of the Life-World*. çev. R.M. Zaner - H.T Engelhardt, Jr. London: Heinemann, 1974.
- Segal, Robert A. "Clifford Geertz, Peter Berger ve Din: Farklı ve Değişen Görüşleri". *Toplumbilim Yazıları*. drl. ve çev. Adil Çiftçi. 137-161. İzmir: Anadolu Yayınları, 1999.
- Sherkat, Darren E. - Ellison, Christopher G. "Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler ve Gündemdeki Tartışmalar". çev. İhsan Çapcıoğlu. *AÜİFD* 65/1 (2004), 225-262.
- Sonbart, Werner. *Dünya Görüşü, Bilim ve Ekonomi*. çev. F. Tepebaşılı, yay. haz. T. Akgemci. Konya: Çizgi Kitabevi, 2004.
- Şık, İsmail - Gökalp, Yusuf. "Sosyal Teoloji Bağlamında 'Mehdilik' Algısına Bir Bakış: İzmirli İsmail Hakkı ve Cemaleddin Afgâni Karşılaştırması". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/3 (2014), 506-531.
- Thompson, William E. - Hickey, Joseph V. *Society in Focus: An Introduction to Sociology*. Boston, MA: Allyn&Bacon, 7. Basım, 2012.

- Turner, Bryan S. "The Futures of Globalization". *The Blackwell Companion to Globalization*. ed. George Ritzer. 675-692. Malden/Oxford: Blackwell Publishing, 2007.
- Ulrich, Beck. *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*. çev. Kasım Özdoğan – Bülent Doğan. İstanbul: İthaki Yayınları, 2011.
- Ülver, Lütfü. *Peter L. Berger ve Rodney Stark'ın Din Kuramlarında Dinsel Çoğulculuk Anlayışı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Ünal, Mehmet Süheyl. "Peter L. Berger'e Göre Dinî Tecrübenin Günümüz Dindarı İçin Anlamı: Sosyolojik Bir Bakış Açısı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/3 (2008), 145-157.
- Weber, Max. *Ekonomi ve Toplum*. çev. Latif Boyacı. Cilt 1. İstanbul: Yarı Yayınları, 2013.
- Woodhead, Linda. "Introduction". *Peter Berger and the Study of Religion*. ed. Linda Woodhead vd. 1-8. London/New York: Routledge, 2001.